

Qui vult orare, adeat mare

De invloed van het kartuizerklooster *St. Andries-ter-Zaliger-Haven* op het praktisch schriftgebruik van zijn monniken, op het geestelijk leven, de kunst en de politiek in Amsterdam en op de familiegeschiedenis van het geslacht Boelens

Bart ten Dam
Scriptiebegeleider:
Prof.dr. M. Mostert
Junil 2006

„Qui vult orare, adeat mare“: „Laat hij die wil bidden naar zee gaan.“ *De Geboorte van Christus* van Van Oostsanen is het eerste Noordnederlandse schilderij met een havenzicht.

De Geboorte van Christus, Jacob Cornelisz. van Oostsanen, 1512

Inhoudsopgave

<u>Inleiding</u>	2
Hfst. 1. <u>De kartuizer monniken</u>	5
1.1 Het dagelijks leven en schriftgebruik van kartuizer monniken: de theorie.....	7
1.2 De bibliotheek van de Kartuziers.....	10
Hfst. 2. <u>Schriftgebruik in de praktijk: het kartuizerklooster <i>St.Andries-ter-Zaliger-haven</i> bij Amsterdam (1392-1579)</u>	12
2.1 Het cartularium van <i>St. Andries-ter-Zaliger-Haven</i>	15
2.2 Een laat- middeleeuws falsum in het cartularium van het kartuizerklooster bij Amsterdam.....	20
2.3 De Amsterdamse kartuziers en de praktische omgang met boeken.....	24
2.4 De bibliotheek van het Amsterdamse kartuizerklooster.....	28
Hfst. 3 <u>De monniken van <i>St.Andries-ter-Zaliger-Haven</i> en de familie Boelens: een reciproke relatie</u>	33
3.1 De familie Boelens.....	33
3.2 De opkomst van de Amsterdamse oligarchie (15 ^e -16 ^e eeuw).....	35
3.3 De familie Boelens en het geestelijk leven in Amsterdam.....	38
3.4 De grafzerk van Claes Hillebrandszn. Boelens- Den Otter.....	40
3.5 Het Boelenskoor in de Nieuwe Kerk.....	43
3.6 De glas-in-loodramen met Allert Andrieszn. Boelens.....	46

Hfst. 4	<u>Synthese: <i>De geboorte van Christus</i>, schilderij van Jacob Cornelisz. van Oostsanen</u>	48
4.1	Jacob Cornelisz. van Oostsanen.....	48
4.2	'De Geboorte van Christus' (1512)	52
4.3	Identificatie van afgebeelde personen.....	55
4.4	De zaak Marie Andriesdr. Boelens: gevlucht om haar gelijk.....	60
4.5	De procedure Marie Andriesdr. Boelens tegen de familie Boelens.....	64
4.6	Marie Andriesdr. Boelens in het bezit van <i>De geboorte van Christus</i> ?.....	65
Hfst. 5	<u>De ondergang van het klooster <i>St. Andries-ter-Zaliger-Haven</i></u>	67
5.1	'Gemeenen haat en verachting': <i>St. Andries-ter-Zaliger-Haven</i> bespot en bestormd.....	69
5.2	'Gisteren vlees, nu vis!': de laatste dagen van <i>St. Andries-ter-Zaliger-Haven</i>	72
	<u>Slotbeschouwing</u>	74
	<u>Bibliografie</u>	80
	Bijlagen.....	85
	Afbeeldingen.....	90

Voorwoord

Stil, zwijgzaam en in diepe gedachten verzonken. De kartuizer monnik in zijn cel, of de student aan zijn doctoraalscriptie? Af en toe was het onderscheid moeilijk te maken. Of het nu mijn studeerkamer, het archief of de bibliotheek was, het 'monnikenwerk' moest gedaan worden om de geschiedenis van een bijna vergeten kloostercomplex te achterhalen.

Natuurlijk heb ik het niet alleen gedaan: allereerst wil ik mijn scriptiebegeleider prof. dr. Marco Mostert bedanken voor zijn geduld, wijze adviezen en tijd. Daantje Meuwissen voor haar geboden perspectieven en studiemateriaal, wat onmisbaar was. Daarnaast mevrouw Anna Adamska, zonder wie ik niet op dit onderwerp gekomen was. Zij heeft de aanzet gegeven voor een onderzoek dat ook mijn hobby werd. Echter een kostbare hobby, die mijn ouders Bert en Trees met veel liefde, enthousiasme en geduld gesteund hebben. Dankzij hen heb ik zorgeloos kunnen genieten van een heerlijke studententijd en heb ik mij kunnen ontwikkelen tot de persoon die ik nu ben. Mijn andere familieleden, Manon, Jan Willem, Jan Wessel, Roos-Marijn, Marit, Thomas en Abel ben ik niet minder dank verschuldigd. Door hun gastvrijheid, adviezen en onvoorwaardelijke steun ben ik trots op een hecht 'vangnet'! Mijn twee 'broeders' Quirien en Robert hebben mij kunnen volgen van de kleuterschool tot nu en hebben daarbij het begrip vriendschap constant nieuwe dimensies gegeven. Van het bos tot de 'jungle' van de stad: zij zijn mijn 'consiglieres' voor het leven. De humor van Jasper was daarbij onmisbaar. De jongens van het Vechtplantsoen hebben mijn hele studententijd gezorgd voor de nodige 'afleiding'. Laurens, David, Ross, Arnoud, (dans)Marieke, Ilse en Marieke: bedankt voor alle technische adviezen, lange avonden met de onvermijdelijke 'liquide middelen' en onvoorwaardelijke vriendschap. 'Last but not least': de familie Vriens-Uffing en Lianne, die mij voorzien hebben van een 'cel' waar ik in alle rust deze scriptie heb kunnen voltooien.

Inleiding

Augustus 1566. Met vereende krachten proberen de Amsterdamse kartuizer monniken van St. Andries-ter-Zaliger-Haven hun bibliotheek en archief in veiligheid te brengen. Haast is geboden, er staat al een menigte bij de Haarlemmerpoort. Knuppels, hooivorken en dolken zwaaien in de lucht, er wordt om het hardst geroepen. Eigenlijk luistert er niemand, want ze hebben allemaal maar één doel voor ogen: die 'volgevreten papen' verjagen en terughalen 'wat hun toekomt'. De schout en de schutterij doen er alles aan om de menigte te verjagen, maar tegen zo'n overmacht kan niemand op. De schout neemt vier oproerkraaiers gevangen, bindt ze aan elkaar vast en dwingt ze naar de Dam te lopen, om ze daar terecht te stellen zouden worden. De burgers keren zich echter tegen hem: met de staart tussen de benen moet hij zijn heil zoeken bij de bakker.

Als een troep losgeslagen honden stormt de woedende menigte naar het kartuizerklooster St. Andries-ter-Zaliger-Haven. In de tussentijd hebben de monniken hun archief grotendeels in veiligheid kunnen brengen, door de oorkonden in twee regentonnen te stoppen. Twee kartuizers brengen de tonnen naar hun broeders in Arnhem, die er goed voor zullen zorgen. De bibliotheek is echter het eerste doelwit van de bestormers: de boeken worden op de binnenplaats op een hoop gegooid en met fakkels aangestoken. Met ladders en stokken trekken ze de kapellen, gastverblijven en afzonderlijke cellen in, om de glas-in-loodramen aan diggelen te slaan en om de ruimtes te plunderen. Als ze eenmaal de voorraadkelders hebben gevonden, wordt het feest. De wijn vloeit rijkelijk en het aanwezige voedsel smaakt goed. Zo goed zelfs, dat ze besluiten de nacht in het klooster door te brengen en te feesten tot de zon opkomt. De volgende morgen worden ze verjaagd door de schutterij. Ze gaan naar huis om hun roes uit te slapen. Ze laten een hoop smeulende boeken en een gedeeltelijk verwoest klooster achter.

Bijna tweehonderd jaar eerder, in 1392, deden de voorouders van deze plundersers er alles aan om hetzelfde kartuizerklooster op te bouwen: planken, stenen en vakmanschap werd aangeboden om een groot complex te bouwen bij de Haarlemmerpoort, net buiten de stad. De reden voor dit enthousiasme is vrij eenvoudig: voor het eigen zielenheil. Als de monniken tevreden waren, dan waren de gulle gevers tevreden: er werd voor hen gebeden en hoe kostbaarder de gift, hoe meer een plekje in het hiernamaals verzekerd was. Niet alleen de gewone burgers van Amsterdam, maar ook de patriciërs, rijk geworden in de koopvaardij, investeerden in kunst en klooster om de monniken tevreden te stemmen en misschien ook om uiting te geven aan hun eigen praalzucht. De duurste objecten werden geschonken: altaarstukken, liturgisch vaatwerk en glas-in-loodramen, allemaal even indrukwekkend in

overdaad. Amsterdam werd door dergelijke investeringen een belangrijke stad voor de kunsten in de Noordelijke Nederlanden. Niet alleen de kunsten bloeiden op, ook het geestelijk leven kreeg een impuls door de giften van enkele rijke families. Er werden nieuwe kerken en kloosters gesticht op initiatief van patriciër-families, die zich soms ook verbonden aan een klooster of kerk door hun zonen en dochters een functie te laten bekleden in een kerk of door hen op te laten groeien in een klooster.

Eén van die families is de familie Boelens. Rijk geworden in de lakenhandel en beroemd geworden door zonen die vijftien keer achtereenvolgend burgemeester van Amsterdam werden, de kroon op het stadswapen van Amsterdam verdienden, fanatiek het katholieke geloof verdedigden of kapellen stichtten. Je komt de familieleden tegen op schilderijen, glas-inloodramen, etsen en in gedichten¹. Daaruit blijkt dat zij een hechte band hadden met het geestelijk leven in Amsterdam, met name met de kartuizers van *St. Andries-ter-Zaliger-Haven*. Deze band bereikt haar hoogtepunt met het schilderij van Jacob Cornelisz. van Oostsanen, *De geboorte van Christus* (1512): de belangrijkste leden van de familie staan erop afgebeeld (sommigen in de kledij van de kartuizers), de patroonheilige van het Amsterdamse kartuizerklooster (St. Andries), en op de achtergrond enkele gebouwen van Amsterdam. Het is één van de belangrijkste schilderijen uit zijn tijd, met een vooruitstrevende techniek geschilderd en een inspiratiebron voor een andere bekende Noordnederlandse schilder: Rembrandt van Rijn. Het schilderij is niet alleen in verschillende lagen geschilderd, de betekenis ervan heeft ook vele 'lagen'. De afgebeelde figuren hebben allemaal een achterliggende geschiedenis die hen verbindt met het geestelijk leven in Amsterdam of met de stad zelf. Daarom heeft het schilderij in deze scriptie een spilfunctie. Het is een momentopname van een tijdperk dat enige jaren later rigoureuus werd afgesloten door de beeldenstorm (1566) en de Alteratie (1578). Een tijdperk dat zich kenmerkte door een opkomende oligarchie, opbloei van de kunsten, een rijk geestelijk leven en toenemende invloed van het schrift. Deze scriptie zal aantonen dat al deze kenmerken van het dagelijks leven in Amsterdam een onderlinge samenhang hebben, aan de hand van de geschiedenis van het kartuizerklooster St. Andries-ter-Zaliger-Haven, de familiegeschiedenis van het geslacht Boelens en het schilderij *De geboorte van Christus* van Jacob Cornelisz. van Oostsanen.

De centrale vraag in deze scriptie is: in hoeverre had het kartuizerklooster St. Andries-ter-Zaliger-Haven te Amsterdam invloed op het praktisch schriftgebruik van zijn monniken, op het geestelijk leven, op de kunst en de politiek in Amsterdam en ten slotte op de familiegeschiedenis van het geslacht Boelens?

¹ Deze voorbeelden worden in de loop van deze scriptie behandeld.

In het eerste hoofdstuk komt de orde van de kartuizers aan bod, hoe zij in theorie om zouden moeten gaan met het schrift in hun dagelijks leven. Het tweede hoofdstuk behandelt het kartuizerklooster St. Andries-ter-Zaliger-Haven en hoe de monniken van dit klooster in de dagelijkse praktijk omgingen met het schrift. In hoofdstuk drie blijkt de relatie tussen de Amsterdamse kartuizers en de familie Boelens, aan de hand van (religieuze) kunst, genealogie, archiefstukken en dichtregels. Hoofdstuk vier beschrijft de synthese in de vorm van het schilderij *De geboorte van Christus* door Jacob Cornelisz. van Oostsanen: de samenhang tussen de stad Amsterdam, de kartuizers van St. Andries-ter-Zaliger-Haven en de familie Boelens blijkt in één oogopslag, want zij zijn afgebeeld op dit schilderij. In het laatste hoofdstuk wordt de ondergang van St. Andries-ter-Zaliger-Haven beschreven: het klooster was te rijk geworden en voedde de afgunst bij dezelfde Amsterdammers wier voorouders het klooster met veel geld, tijd en energie hadden opgebouwd. Uiteindelijk zal in de conclusie een antwoord gegeven worden op de centrale vraag van deze scriptie en zullen suggesties worden gedaan voor vervolgonderzoek.

Hfst. 1. De kartuizer monniken

“Zend ons indien mogelijk het dikke boek met de brieven van Augustinus, want ons exemplaar is grotendeels opgegeten door een beer.”²

Dit opmerkelijke verzoek ontving Peter Venerabilis († 1156) van zijn vriend Guigo I († 1137). Guigo was de vijfde prior van de Grande Chartreuse, het moederklooster van de kartuizer monnikenorde. Deze orde is aan het einde van de elfde eeuw ontstaan als afsplitsing van de Benedictijnen. Guigo wordt ook wel de ‘architect’ van deze orde genoemd, want naast de oprichter Bruno was hij één van de geestelijke grondleggers van de in 1084 gestichte orde. In de eerste helft van de twaalfde eeuw schreef Guigo de *Consuetudines*, een geschrift dat de Kartuziers zouden gaan gebruiken als leefregel.³

Net als de beer had Guigo een grote honger naar boeken en Peter Venerabilis, prior van de abdij van Cluny, stuurde hem regelmatig kopieën uit de kloosterbibliotheek. In één van zijn brieven klaagde Venerabilis:

De brief die je stuurde ging alleen maar over boeken, maar hij zweeg over degenen naar wie ze gezonden werden.⁴

Onder invloed van deze passie ging het boek een belangrijke rol spelen binnen de orde. Guigo was van mening dat kopiëren een heilzame tijdsbesteding was voor de kartuziers en in zijn regel beschreef hij tot in details hoe de monniken te werk dienden te gaan bij de productie van handschriften. De kartuziers volgden Guigo's voorschriften nauwgezet op, waardoor de boekproductie uitgroeide tot één van de belangrijkste kenmerken van de ‘zwijgende orde’.

Een Kartuis was doorgaans stil. De bewoners mochten uitsluitend gedurende twee uur na de gezamenlijke maaltijd op zondag met elkaar spreken.⁵ Alleen de kok⁶ had toestemming om ook door de week zijn mond te openen: hij mocht de zieken opbeuren door hun verhalen

² E. Kwakkel, *Die Dietsche boeke die ons toebehoren. De kartuziers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel 1350-1400*, (Leuven 2002), 90.

³ Voor de volledige tekst, zie: A. de Meyer en J.M. de Smet, ‘Guigo’s ‘*Consuetudines*’ van de eerste Kartuziers’, in: *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, klasse der letteren*, (Brussel 1951), dl.6, 3-99.

⁴ Kwakkel, ‘*Die Dietsche boeke die ons toebehoren*’, 91.

⁵ Deze regel is in Amsterdam ingevoerd. Strikt genomen mocht een kartuis helemaal niet spreken. Een ander kenmerk van het kartuizerleven was het continue vasten, waarbij een absoluut vleesverbod gold. Ook deze regel werd wel eens overtreden.

⁶ R Bessem, *Oorkondenboek van het klooster St. Andries-ter-Zaliger-Haven bij Amsterdam 1392-1579*, (Amsterdam 1997), oork. nr.608, 487-491.

te vertellen.⁷ Ook voor het boekbinden werd een uitzondering gemaakt.⁸ Door deze voorgeschreven stilte kon men uiteraard niet preken. Daarbij leefden de monniken afgezonderd van de wereld, waardoor preken bijna onmogelijk zou zijn geweest. Toch konden de monniken hun apostolaat vervullen, namelijk via het geschreven woord. Het kopiëren van boeken was volgens Guigo het “uitzenden van de getuigenissen van de waarheid”.⁹ Daarom is het mogelijk aan de hand van de overgebleven ‘getuigenissen’ het leven van de kartuizers te achterhalen. Eerst zal behandeld worden hoe kartuizers in theorie met schrift omgaan. Door in hoofdstuk 2 het Amsterdamse klooster St. Andries-ter-Zaliger-Haven als voorbeeld te nemen voor een kartuizer klooster in de Nederlanden¹⁰ zal duidelijk worden dat de theorie van het schriftgebruik verschilde met hoe de monniken in de praktijk met het schrift omgingen. Daarbij zal ook meer duidelijk worden over het dagelijks leven van een Amsterdamse kartuis in de Middeleeuwen.

⁷ Vgl. voor het spreekverbod De Meyer en De Smet, *Guigo's 'Consuetudines'*, 34.

⁸ *Ibidem*, 59.

⁹ Kwakkel, 91.

¹⁰ Het klooster bestond van 1392 tot 1579. Van de negen kartuizen die ooit op Nederlands grondgebied opgericht zijn, werden alleen die in Geertruidenberg, Arnhem en Roermond eerder gesticht, respectievelijk in 1336, 1342 en 1376. De kartuize in Utrecht, ‘Nieuwlicht’, werd in ook in 1392 gesticht.

Hfst 1.1 Het dagelijks leven en schriftgebruik van kartuizer monniken: de theorie

In de *Consuetudines*¹¹ van Guigo zijn twee delen te onderscheiden: een technisch en een meer theoretisch deel. In het eerste deel wordt een volledige opsomming van een twaalfde-eeuws kopiistengereedschap gegeven.¹² Dit heeft misschien wel bijgedragen aan de reputatie van de kartuizers als boekenvrienden, maar zegt niets over de kartuizers als zodanig. De uitzondering is in dit geval dat een monnik de tijd voor verplichte handenarbeid aan andere bezigheden besteedde dan aan werken op het land: vier uur per dag moest een kartuis besteden aan het vervaardigen van handschriften. In de twaalfde eeuw werd het kopiëren van boeken als een normale bezigheid gezien, maar dat het als expliciete regel werd voorgeschreven in een tekst die de basis werd van een monnikenorde, was vrij ongewoon.¹³ Dat de kartuizers constant met deze regel werden geconfronteerd, heeft misschien wel bijgedragen aan hun bijzondere positie in de late Middeleeuwen.

De monnik kreeg doorgaans twee boeken¹⁴ uit de bibliotheek te leen om te bestuderen, maar werd gewaarschuwd er zeer zorgvuldig mee om te gaan:

Want wij willen dat boeken, de onvergankelijke ziele spijs, met grote zorg wordt bewaard, met grote ijver vervaardigd worden, opdat wij met de handen Gods woord verkondigen, nu wij het met de mond niet kunnen doen. Zoveel boeken immers als wij schrijven, zoveel herauten maken wij die voor ons de waarheid verkondigen.[...]¹⁵

De hiërarchie binnen de orde was duidelijk: aan het hoofd van een kartuize stond de prior, bijgestaan door de procurator en de vicarius, die respectievelijk de wereldlijke- en geestelijke zaken beheerden. Hieronder stonden de monniken en de lekebroeders of conversen. Verder kende de orde nog donaten (aspirant-convers), reddieten (kloosterling die de kartuizerregel niet al te streng hoeft na te volgen) en prebendarissen (iemand die geen lid is van de kartuizerorde en slechts tijdelijk in het klooster verblijft). Het functioneren van het scriptorium was afhankelijk van de individualiteit van de monnik en van de eensgezindheid binnen het klooster. De monniken werkten namelijk niet in een gemeenschappelijk scriptorium, maar individueel in hun eigen cel. De kopiist had meestal ook een eigen stijl van schrijven, zoals hij dat geleerd had op school, want de kartuizers namen geen kinderen op, maar geschoolde mannen vanaf twintig jaar, die al konden lezen en schrijven.

¹¹ A. de Meyer en J.M. de Smet, *Guigo's 'Consuetudines' van de eerste Kartuizers*, 3-99.

¹² Ibidem, 36. Opsomming van materialen: een schrijftafel met bank, pennen, inktpotten, krijt, twee piumstenen (perkament schuren), messen om te snijden en te schuren, een priem, loodstift, lineaal, linieerplankje en een wastafeltje met stift.

¹³ J.P. Gumbert, 'Over kartuizerbibliotheken in de Nederlanden', in: *Studies over het boekenbezit en boekengebruik in de Nederlanden vóór 1600* (Brussel 1974), 160.

¹⁴ Het maximale aantal boeken dat monniken mochten lenen was twee.

¹⁵ Ibidem, 160-161.

Aangezien er geen scriptoriumtraditie was, bleef het niveau van sommige kopiïsten laag en bleef de productie soms beperkt tot enkele simpele werkjes.¹⁶ Toch was er een soort van uniformiteit onder de kopiïsten. De neiging uitsluitend op perkament te werken in plaats van papier¹⁷ had waarschijnlijk meer te maken met een conservatief wantrouwen ten opzichte van de duurzaamheid van papier. Ook was er een terughoudendheid ten opzichte van het versieren van boeken.¹⁸ Vergelijkt men de initialen met penwerk van de kartuizer monniken met de versierselen van de beroepskopiïsten 'van buiten', dan is het verschil duidelijk: niet alleen zijn kartuizer initialen zeldzamer, eenvoudiger van opzet en matiger van kwaliteit, ook zijn zij grotendeels rood met bruinachtig penwerk, terwijl voor de beroepskopiïsten de afwisseling rood-blauw/ blauw-rood een standaard was.¹⁹ Het blijft de vraag of de kartuizers bewust streefden naar eenvoud of dat ze simpelweg te amateuristisch waren om mooie versierselen toe te voegen. Opvallend is echter wel, dat in het necrologium van het kartuizerklooster St.Andries-ter-Zaliger-Haven de monnik Dirk Jansz. Vustinc van Utrecht (†1539) genoemd wordt als 'voortreffelijk schoonschrijver'.²⁰ Waarschijnlijk was hij een uitzondering. Versierselen als miniaturen kwamen in het eigen werk van de kartuizers nauwelijks voor, net zo min als bandstempels op de boekbanden, die in deze tijd zeer gebruikelijk waren. Er kwamen wel eenvoudige ingekerfde ruitpatronen op de banden voor, maar een groot deel bleef onversierd.²¹ Een andere vorm van uniformiteit bij de kartuizers is misschien wel de gecoördineerde samenwerking tussen de verschillende kopiïsten. Een handschrift werd bijna nooit gekopieerd door één monnik, maar vaak door verschillende handen. Soms is te zien dat een monnik om de één of andere reden stopte met het afschrijven en dat een andere monnik het overschrijven voortzette. Daarbij is ook te zien dat één van de twee de leiding van het werk had.²² Uniform is ook het gebruik van de *punctus flexus* (een teken dat er uit ziet als een zeven met een punt eronder) tot in de late Middeleeuwen op het vasteland van Europa, terwijl dit teken binnen andere orden nog maar nauwelijks gebruikt werd.²³

¹⁶ Kwakkel, 92-93. Het onderlinge verschil in kwantitatieve productie tussen de monniken wordt behandeld in het hoofdstuk over de Amsterdamse monniken, hoofdstuk 2.2.

¹⁷ Papier was in de vijftiende eeuw al een redelijk gebruikelijk materiaal. Handschriften vervaardigd van papier waren meestal 'van buiten' verkregen boeken. Meer hierover in: J.P. Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher im frühen fünfzehnten Jahrhundert* (Leiden 1974).

¹⁸ J.G.M. Sanders, *Waterland als woestijn, geschiedenis van het kartuizerklooster 'Het Hollandsche Huis' bij Geertruidenberg 1336-1595* (Hilversum 1990) 152-154.

¹⁹ Vgl. Gumbert, *Over kartuizerbibliotheken in de Nederlanden*, 169-170.

²⁰ H.J.J. Scholtens, 'Necrologie van het Amsterdamse Kartuizerconvent', in: *Haarlemse Bijdragen, bouwstoffen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem* (Haarlem 1953) dl.62, 181-203.

²¹ Gumbert, *Kartuizerbibliotheken*, 170.

²² In hoeverre dit een tendens is binnen de kartuizerorde is niet vast te stellen, beter kan men per orde bekijken wat het samenwerkingsverband inhield. Meer hierover in: J.P. Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher im frühen fünfzehnten Jahrhundert* (Leiden 1974).

²³ Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser*, 159-169.

Guigo vond uniformiteit zo belangrijk, omdat het de zuiverheid van de tekst bevorderde. In de *Consuetudines* benadrukte hij daarom ook dat afschriften grondig gecontroleerd moesten worden op fouten. Er ontstonden binnen de orde zelfs geschriften waarin werd beschreven hoe teksten dienden te worden gecorrigeerd, zoals Oswald's *Opus Pacis*.²⁴ Zuiverheid in het geschrift was binnen de orde dus van groot belang.

²⁴ Om de uniformiteit te bevorderen schreef Oswald, generaal van de Grande Chartreuse, in 1417 het werk *Opus Pacis*. Daarin zette hij onder andere uiteen hoe de orthografie, interpunctie en grammaticale structuur van een Latijns afschrift eruit diende te zien. Volkstalige handschriften werden door Oswald als problematisch ervaren omdat ze de uniformiteit bemoeilijkten. Er is echter nog geen uitgave van dit handschrift, wel zijn enkele delen besproken in: P. Lehmann, 'Bücherliebe und Bücherpflege bei den Karthäusern', in: *Erforschung des Mittelalters* (Stuttgart 1960), dl.3, 129-142.

Kartuizerkloosters beschikten doorgaans over buitengewoon goed voorziene bibliotheken, maar dat is ook niet zo verwonderlijk, gezien de voorgeschreven kopieeractiviteiten. De eigenlijke bibliotheekruimte was echter niet bijzonder groot, want de monniken bestudeerden de boeken in hun eigen cel. De liturgische- en aanverwante werken moeten we ook buiten beschouwing laten: deze bevonden zich namelijk niet in de bibliotheek, maar in het koor, de refter of in de afzonderlijke cellen (om ze daar te bestuderen). Het gevolg was, dat er van populaire werken meer dan één exemplaar aanwezig moest zijn. Het viel Erik Kwakkel²⁵ op, dat kartuizerkloosters over het algemeen beschikten over een groot aantal volkstalige handschriften, die in een aparte ruimte bewaard werden.²⁶ Dat blijkt ook in het geval van de kartuziers van St. Andries in hun *liber benefactorum*: de zevenenzestig geschonken werken werden in een aparte kast bewaard.²⁷ De volkstalige werken werden volgens Gumbert²⁸ bewaard voor conversen en donaten, maar er zijn in ieder geval nog drie Middelnederlandse handschriften bewaard gebleven in de bibliotheek van de kartuziers in Würzburg, die ook gebruikt zijn door de monniken aldaar.²⁹ De kartuziers gingen zeer zorgvuldig om met hun boeken (hoewel dat uit het citaat aan het begin van hoofdstuk 1.1 niet blijkt), Guigo stelde namelijk: “een boek is oneindig voedsel voor de ziel en we moeten het met zorg maken en netjes houden.”³⁰

Monniken mochten niet meer dan twee boeken op hun kamer hebben, en de prior bepaalde vaak ook nog welke boeken de monnik mocht lenen.³¹ Uit verschillende kloosters zijn bibliotheekreglementen bewaard waarin tot in detail uiteen werd gezet hoe de kloosterbewoners dienden om te gaan met boeken.³² De bewoners mochten niet in een handschrift krassen, het mocht niet blootstaan aan rook en regen of ten prooi vallen aan knaagdieren. Het handschrift mocht ook niet open blijven liggen in de cel, tenzij het bedekt was met een stuk linnen.³³

²⁵ Kwakkel, 94.

²⁶ Vgl. Gumbert, *Over kartuizerbibliotheken in de Nederlanden*, 175. Hij meent dat niet-theologische boeken in de bibliotheek meestal een uitzondering waren, maar als ze er toch stonden, ze vaak waren geschonken door leken, of door monniken bij hun intrede in de orde. Ze waren dus niet opzettelijk verworven of vervaardigd.

²⁷ Meinsma, *Middeleeuwse bibliotheken*, 251-259.

²⁸ *Ibidem*, 177.

²⁹ H. Thurn, ‘Die Handschriften der kleinen Provenienzen und Fragmente’, in: *Die datierten Handschriften der Universitätsbibliothek Würzburg* (Wiesbaden 1990), dl. 4, 139. Thurn beschrijft de drie werken in het bezit van Universiteit Würzburg als: Gerard Zerbolt van Zutphen, *De spiritualibus ascensionibus*, anno 1479, en: auteur onbekend, *Een exempel van III vrijeden* (geestelijk dicht) en een compleet handschrift van dezelfde hand. Later meer over deze handschriften.

³⁰ Meyer en De Smet, 55.

³¹ Gumbert, 176.

³² Lehmann, 122. Dit gaat echter voornamelijk over Duitse kartuizerbibliotheken aan het einde van de Middeleeuwen en zegt niets over de kartuizerbibliotheken in de Nederlanden.

³³ Meyer en De Smet, 63.

De verspreiding van de boeken van de kartuizers verliep op verschillende manieren, namelijk via het uitlenen van boeken en via de verkoop van zelfgeproduceerde boeken. Op dit laatste kom ik later terug. Een opvallend kenmerk van de boekcultuur van de kartuizers was het intensieve leenverkeer tussen de kartuizerkloosters, ook tussen kloostergemeenschappen in verschillende taalgebieden: van een aantal codices is te achterhalen dat ze verhuisden van een Nederlands klooster naar ordegenoten in Duitsland en in Engeland, en andersom.³⁴ Door het Concilie van Parijs van 1212 werd besloten dat een kartuizer monnik verplicht was boeken uit te lenen aan een ordegenoot als dat nodig was.³⁵ Dat er handschriften werden uitgewisseld tussen Duitsland en Nederland, blijkt uit bezitterskenmerken en aantekeningen. Thompson heeft hier uitgebreid onderzoek naar gedaan.³⁶ Onder de handschriften die aan andere kartuizerkloosters werden uitgeleend, bevonden zich volkstalige exemplaren. Onder de boeken die werden uitgeleend aan geïnteresseerden die niet tot de orde behoorden, was tevens een rol weggelegd voor het volkstalige boek.³⁷ Aan de hand van het klooster St. Andries-ter-Zaliger-Haven zal meer duidelijk worden over het praktisch schriftgebruik van deze kartuizers.

³⁴ J.W. Clark, *The Care of Books* (Londen 1975) 60.

³⁵ *Ibidem*, 64.

³⁶ E.M. Thompson, *The Carthusian Order in England* (Londen 1930) 313-323.

³⁷ Kwakkel, 95.

Hfst. 2. Schriftgebruik in de praktijk: het kartuizerklooster St.Andries-ter-Zaliger-haven bij Amsterdam (1392-1579)

Dit is een overoud, en vorstelijk gesticht,
Verzorgt in vreê en krijgh met zeghelen en brieven,
Dat wie quetst, gedenck een' vorst des Rijx te grieven,
Die zeit: hij raectt mijn kroon wie 't Godshuis yet misdoet,
Sint Andries is 't gewijd. 'T en past geen krijgsmans voet,
[...]
Ja op dat geen gerught zou stueren ons gemoeden,
Magh niemand deze plaets, beneden honderd roeden,
Betimmeren, veel min bezwaeren met den last,
Dien d'oorlogh na zich sleept, of enigh oorloghsgast.
Wij staen op keizerlijke en pauzelijke wetten.

Gysbreght van Aemstel, Joost van den Vondel, (1587-1679)³⁸

Het initiatief van stichting van het kartuizerklooster St. Andries-ter-Zaliger-Haven lag bij de Amsterdamse elite. Zij onderhield nauwe banden met het kartuizerklooster bij Geertruidenberg, maar wilde dichterbij een nieuw klooster stichten. Een netwerk van mensen van binnen en buiten de stad werd aangesproken. De grote spil hierin was de stadsschout Dirk Simonsz. Zijn vader, Simon Abbe, was één van de grootste begunstigers van het klooster in Geertruidenberg geweest en kende de Amsterdamse prior ervan, Boudewijn van Amsterdam. Verschillende politieke vrienden van stadsschout Dirk waren ook vrienden van Geertruidenbergse monniken en waren bekend met hun prior Boudewijn. Als schout van Amsterdam had Dirk ook nog een directe lijn naar de graaf van Holland, Albrecht van Beieren. Deze lijn blijkt essentieel, want de graaf wilde zelf ook wel stichter en beschermheer van een klooster zijn, een prestigieuze functie. Op 27 september 1392 neemt Albrecht van Beieren dan ook het initiatief, volgens de fundatieoorkonde³⁹ door eerst een rente op het eiland Den Hoorn te schenken en het klooster in zijn bescherming te nemen.⁴⁰ Op 23 januari 1393 schenkt hij, voor de voltooiing van het klooster een huis en een erf, liggende aan het

³⁸ J. van den Vondel, *Gysbreght van Aemstel : d'ondergang van zijn stad en zijn ballingschap*, opnieuw bewerkt door W.A. Ornée (Zutphen 1976), vers 556-569.

³⁹ R. Bessem, *Oorkondenboek*, oork.nr. 60, 104. Zie ook bijlage 1, fundatieoorkonde 27 september 1392.

⁴⁰ Van de éénentwintig Amsterdamse kloosters was St. Andries-ter-Zaliger-Haven het enige klooster met grafelijke bescherming.

Voorhout in Den Haag, aan de Amsterdamse kartuizers.⁴¹ In die tijd al een behoorlijk royale gift. Een jaar later was de bouw al in volle gang en werden er enkele monniken onder leiding van een rector vanuit het Arnhemse klooster Monnikshuizen naar Amsterdam gestuurd. Vanaf 1394 traden de eerste monniken in in het klooster.⁴² Enige tijd later, in 1398, werd het klooster definitief in de orde van de kartuizers opgenomen, de Grande Chartreuse.⁴³ Het klooster werd niet in één keer gebouwd, maar stukje bij beetje kwamen er steeds meer cellen bij en kreeg het kloosterterrein vorm. Belangrijk was de toetreding van Dirk Sloyer⁴⁴ tot het kartuizerconvent, niet alleen de eerste Amsterdamse kartuizer monnik, maar ook nog eens bijzonder rijk.⁴⁵ Van de zeventien werken die het klooster heeft ontvangen, werden er zesentwintig geschonken door Dirk Sloyer.⁴⁶

Alle toetredende monniken werden geacht hun 'wereldlijke' bezittingen op te geven en die te schenken aan het klooster. Enkele andere belangrijke kartuizers die hun bijdrage hebben geleverd aan de opbouw van St. Andries-ter-Zaliger-Haven zijn: Hendrik Beckbeeck van Oldenzaal, Gerrit van Schiedam, Willem Jacobz. 'die Engelsche', Jan Versaren van Gent en Albertus Kyvet van Arnhem. Op hen kom ik later terug. Niet alleen de heren die toetraden tot het klooster schonken goederen en geld, ook de magistraat van Amstel en de burgerij⁴⁷ deden vele schenkingen, alsmede de broeders van het kartuizerklooster St. Geertruiden.⁴⁸ In de loop der jaren kwamen er steeds meer cellen bij. De cellenbouw, maar ook de aftimmering van het houten convent werd door de burgerij mogelijk gemaakt, of de graanopbrengsten van één dag werden geschonken door burgers die het zielenheil van

⁴¹ Een andere gift van Albrecht van Beieren was een schenking van 300 Dordrechtse guldens. Het huis en erf aan het Voorhout zijn een jaar later verkocht voor 900 nieuwe Gelderse guldens. Vgl. H.J.J. Scholtens, 'Het voormalige Kartuizerklooster bij Amsterdam', in: *Bijdragen tot de geschiedenis van het Bisdom Haarlem* (Haarlem 1937) dl. 54, 6-7. Giften terug te vinden in: Bessem, oork.nr. 63, 107.

⁴² Dirk Klaas Godevaartszoon was de eerste monnik die intrad, in: Bessem, *Oorkondenboek*, oork.nr. 81, 21 februari 1394, 118.

⁴³ H.J.J. Scholtens, *Het voormalige Kartuizerklooster bij Amsterdam*, dl. 54, 5-6.

⁴⁴ 21 februari 1394, *Schepenen van Amsterdam oorkonden dat de heer Dirk Sloeyer al zijn goederen overdraagt aan het kartuizerklooster te Amsterdam*, Gemeentearchief Amsterdam (GAA), archief Burgerweeshuis (BW), inv.nr. 566, regist. nr. 569a, envelop K 465. Vgl. Bessem, oork.nr. 24, 30-31, 42-43, 52-53, 56, 77, 82. Volgens De Gruijs is Dirk Sloyer is later prior van het kartuizerklooster *Nieuwlicht* in Utrecht geworden. A. de Gruijs e.a., *De Kartuizers en hun Delftse klooster: een bundel studiën, verschenen ter gelegenheid van het achtste lustrum van het Genootschap Delfia Batavorum* (Delft 1975) 212.

⁴⁵ Scholtens heeft in 1953 een necrologium samen kunnen stellen, waarin Dirk Sloyer een summiere biografie heeft: "Dirk Sloyer, in 1393 ingetreden. Prior te Utrecht van 1401-1403. Terugkomend van het Generaal kapittel in Seiz, in de kartuize van Basel overleden. Dirk schonk in de vooravond van zijn professie 500 Hollandse guldense in contanten en een jaarlijkse rente van 100 guldens. Verdienstelijk boeckschrijver." In: Scholtens, *Necrologium van het voormalige Kartuizerklooster*, dl.62, 181-203.

⁴⁶ Het boekenbezit van St. Andries is bijzonder moeilijk te achterhalen, maar aan de hand van het *liber benefactorum* (regestenlijst) is te reconstrueren wie enkele codices geschonken heeft, soms ook welke werken. Vgl. B.R. de Melker, *Regestenlijst(liber benefactorum) van het oud archief van het Burgerweeshuis 1333- 1579*, Gemeentearchief Amsterdam, archief 'Burgerweeshuis', inv.nr 566.

Een korte (en onvolledige) samenvatting van dit *liber benefactorum* is te vinden in: K.O Meinsma, *Middeleeuwse bibliotheken* (Zutphen 1903), 251-259.

⁴⁷ Bessem, onder andere oorkonden nr. 97, 98, 101, 104, 128-133.

⁴⁸ *Ibidem*, oork. nr. 97, 128-129.

zichzelf en van hun voorouders veilig wilden stellen.⁴⁹ De één schonk een paar planken voor de vloer, de ander een stel heipalen of geschikte aarde voor grondwerken in en rondom het klooster. Maar ook geld, grote of kleine bedragen, werd geschonken aan de kloosterlingen. Waar de stichting van het kartuizerklooster aanvankelijk een zaak was van de Amsterdamse elite, daar werd het langzamerhand belangrijk voor de gehele stadsbevolking.

⁴⁹ Albertinus van Saint Louis, *Amsterdamse kluizenaars* (Amsterdam 1949), 9.

Een perkamenten codex, aangelegd in 1402, is het oudste onderdeel van het archief⁵⁰ van het klooster. Meestal wordt dit boek aangeduid als het cartularium van het klooster, ook al vormen alleen de eerste zeven katernen het cartularium, en bevatten de laatste vier katernen twee leggers met de bezittingen van het klooster.⁵¹ Deze leggers dienden behalve als goederenlijst ook als inhoudsopgave van het cartularium en als inventaris van het kloosterarchief.

In het cartularium werden vrijwel alle op dat moment in het kloosterarchief aanwezige charters gekopieerd door hand A, in wie vrijwel zeker Reinier Simonsz. te zien is, die vóór zijn toetreding tot de orde stadssecretaris was⁵² en waarschijnlijk niet onbekend met de groep professionele kopiisten van Amsterdam. In de twee eeuwen⁵³ na zijn aanleg van het cartularium werd het archief echter nooit stelselmatig en precies bijgehouden. Jaren van nauwgezet kopieerwerk werd afgewisseld met langere periodes van verwaarlozing. Dat had verschillende redenen. Sommige monniken waren niet geoefend in het beheren van een archief, of hadden daarnaast voor kartuizers belangrijkere taken zoals het produceren van liturgische werken. Vaak kwam het ook voor dat een monnik uitgezonden werd naar een ander klooster en dus zijn werk niet af kon maken.⁵⁴ De meest gebruikelijke praktijk was, dat als de zaak te lang stil had gelegen, er een monnik werd gezet aan het inhalen van de achterstand. Van de eenendertig handen die aan het cartularium gewerkt hebben, waren er slechts twee monniken die het afschrijven ook daadwerkelijk voortzetten, nadat ze het cartularium hadden bijgewerkt. Dat toont de beperkte interesse die de Amsterdamse kartuizers hadden voor een zorgvuldige administratie. Ook het uiterlijk van het cartularium laat zien dat het voor de monniken geen bijzondere tekst was waar je zuinig op moest zijn, maar een gebruiksinstrument waarin naar hartelust geschreven, gestreept, geschrapt en gesneden mocht worden en waarvoor vooral goedkope materialen gebruikt moesten worden. Het is een chaotische en moeilijk toegankelijke bron.

In totaal 408 oorkonden werden in het cartularium afgeschreven, maar niet alle bewaarde oorkonden werden ook opgenomen. Doorgaans kopieerde men niet meer dan één oorkonde

⁵⁰ De codex bestaat uit een cartularium en twee leggers. Een legger is een lijst van de staat van bezittingen waaruit vaste inkomsten getrokken werden.

⁵¹ Het cartularium beslaat de eerste zeven van de in totaal elf katernen. Deze zeven katernen bestaan uit zesendertig bifolia, een half bifolium en tien kleinere, tussengevoegde en ingebonden velletjes perkament of papier.

⁵² Bessem, 52.

⁵³ Om precies te zijn: tot 10 mei 1621 werd het cartularium bijgehouden. De monniken hielden het echter zelf bij tot 22 november 1583, daarna hebben de Vaders van het Burgerweeshuis, die het cartularium in hun bezit kregen, enkel de uitgekeerde lijfrenten aan de laatste monniken bijgehouden.

⁵⁴ Gumbert, 169.

per kloosterbezitting. Het was Oldewelt⁵⁵ die er op wees dat het cartularium gebaseerd was op twee gedachten: enerzijds wilde men de binnengekomen stukken in een chronologische volgorde kopiëren, anderzijds moest het cartularium fungeren als een systematische toegang op het goederenbezit van het klooster, dat verspreid lag over Holland en Utrecht. Men wilde blijkbaar de band tussen de begunstiger, het door hem geschonken stuk kloostergoed en de daarbij behorende oorkonden in stand houden.⁵⁶ In de beginperiode wilden de kartuizers hun verschillende goederen direct in verband kunnen brengen met een bepaalde weldoener en waarschijnlijk met zijn zielenheil en de eventueel door de kartuizers te verrichten taken, zoals memories of andere zielenmissen. Deze twee ordeningssystemen konden echter niet naast elkaar blijven bestaan, en daarom ging men in 1433 over tot het toevoegen van een legger⁵⁷ van de kloostergoederen aan het cartularium. Tegelijkertijd voerden de Amsterdamse kartuizers een nieuwe archiefordening door. Oorspronkelijk werden de charters in veertien laden wisselend geordend, naar herkomst of naar ligging van de in de akten beschreven goederen. Echter in de vijftiende eeuw leidde dit systeem van verschillende ordeningsprincipes binnen één archief tot een ondoorzichtig en onhanteerbaar archief.⁵⁸ Pas met het opstellen van een nieuwe tweede legger, tussen 1478 en 1481, maakten de kartuizers een definitieve keuze in de tweestrijd tussen het instandhouden van de driehoek schenker-goederenbezit-oorkonden en het voeren van een efficiënt goederenbeheer. Deze keer werd het archief ingedeeld naar geografische ligging. Daarbij werd een strakke en logische systematiek toegepast voor de verdeling van de oorkonden over negentien laden, door het domein binnen en buiten de stad te verdelen in negentien zones.

Van geheel andere aard is het tweede register uit dit kloosterarchief, het *liber benefactorum*.⁵⁹ Het is een verzameling van vier met elkaar samenhangende onderdelen, waarbij op één uitzondering na de scheiding tussen de onderdelen samenvalt met de scheiding tussen de katernen. De inhoud van de vier delen is:

Deel I: schenkingen door personen (1392-1411)

Deel II: aalmoezen (1412-1541)

Deel III: schenkingen door andere kartuizen (1392-1411)

Deel IV: professies gedaan te Amsterdam (1393-1571)

⁵⁵ W.F.H. Oldewelt, 'Het cartularium der kartuizers van St. Andries bij Amsterdam', in: *Nederlands Archievenblad, orgaan van de vereniging van archivariissen in Nederland* (Groningen 1953) dl.58, 63-68.

⁵⁶ Bessem, 53.

⁵⁷ Een legger is een lijst van de staat van bezittingen waaruit vaste inkomsten getrokken werden.

⁵⁸ B.R. de Melker, *Inleiding op het liber benefactorum van St. Andries-ter-Zaliger-Haven* (Amsterdam 1993) GAA, archief BW, inv.nr 367, 5.

⁵⁹ B.R. de Melker, *Regestenlijst(liber benefactorum) van het oudarchief van het Burgerweeshuis 1333-1579* (Amsterdam 1993) GAA, BW, inv.nr 566, 7.

Alle vier de delen van het liber benefactorum worden voorafgegaan door een koptekst, zo ook deel I: “Dit zijn de giften van onze weldoeners sinds het begin van de oprichting van het huis van de Heilige Andries van de orde der Kartuziers nabij Amsterdam”.⁶⁰

In deel I kan men dus schenkingen vanaf het stichtingsjaar 1392 verwachten. Zowel schenkingen van onroerende als van roerende goederen werden opgenomen. De categorie roerende goederen bestond uit schenkingen in natura, in contanten of van voorwerpen, waaronder stoffen, kerkzilver⁶¹ en boeken. Ook bepaalde activiteiten werden onder de *beneficia* gerangschikt, bijvoorbeeld het laten bouwen van een cel in het klooster, het behartigen van belangen van kartuziers of andere geestelijken buiten het klooster⁶² of het afschrijven van boeken. In deel II staan kleine schenkingen in natura en contanten. Na 1547 heeft men niet meer de moeite genomen de ontvangen aalmoezen in te schrijven, waarschijnlijk omdat de kartuziers nauwelijks meer iets ontvingen. Deel III is het kortste gedeelte van het liber benefactorum, slechts vier bladzijden, waarvan een deel niet beschreven is. Het wordt omschreven in de koptekst: “Giften van kloosters van onze orde”.⁶³ Achtereenvolgens komen de kartuizerkloosters bij Geertruidenberg, Arnhem, Keulen, Mainz, Roermond en Utrecht aan de orde. Het lijkt er op dat deel III geen bijgehouden administratie is, maar een compilatie van reeds ontvangen geschenken, aangezien ze door dezelfde hand opgeschreven zijn en in dezelfde kleur.⁶⁴ Het vierde deel van het liber benefactorum bestaat uit de ‘professiones’, 128 geregistreerde kartuziers die hun geloften aflegden in het Amsterdamse klooster. Dit deel wijkt af van de voorgaande delen qua vorm, omdat de katernen ingedeeld zijn in vier posten. Bovenaan een post staat een regel met de naam van de kartuizer, zijn rang in het klooster (monnik, convers, reddiet)⁶⁵ en zijn wijding (priester, lagere geestelijke, leek⁶⁶). Daaronder staat welke goederen hij of zijn familieleden aan het klooster geschonken hadden ter gelegenheid van zijn intreden. In de linker- en rechtermarge staan verder nog de datum van zijn professie en de datum van overlijden.⁶⁷ Deze lijst kan niet anders dan onvolledig zijn, aangezien de monniken die uit andere kloosters naar

⁶⁰ *Hec sunt beneficia benefactorum nostrorum ab exordio erectionis domus sancti Andree ordinis Carthusiensis prope Amstelredam*, GAA, BW, inv.nr 566, dl.1, fol.1.

⁶¹ Bijvoorbeeld 10 augustus 1400: “Notaris Nicolaus Hoesch oorkondt dat Hillegondis, vrouw van Jacobi Ysebrandi, haar testament maakt. Zij houdt al haar eerdere schenkingen van kracht en vermaakt verder al haar goederen aan het kartuizerklooster.” Deze goederen zijn al haar goud en zilver, alsmede een missaal. (*cum uno missali precio*) GAA, BW, inv.nr. 566, regest nr. 568, envelop K 458.

⁶² Bijvoorbeeld midden of eind mei 1425: “De prior van La Grande Chartreuse en het Generaal Kapittel van de Kartuizerorde verlenen op voorspraak van Arend, prior van het kartuizerklooster bij Amsterdam, participatie in de goede werken van de orde aan drie broeders van de Johanniertercommanderij te Haarlem”, Bessem, oork.nr 256, 237.

⁶³ *Beneficia domorum ordinis nostri*, GAA, BW, inv.nr. 566, deel III, fol. 81.

⁶⁴ Anders dan in deel II, dat door verschillende monniken is bijgehouden, in verschillende kleuren inkt.

⁶⁵ Het verschil tussen deze rangen wordt uitgelegd op bladzijde 7 van deze scriptie.

⁶⁶ Een leek zat niet in het klooster zelf, maar werd opgenomen in een apart gastenverblijf.

⁶⁷ Op elke pagina staat links de koptekst *Anno quo venerunt* en rechts de koptekst *Anno quo obierunt*.

Amsterdam gekomen zijn, niet genoemd worden.⁶⁸ Daarbij ontbreken ook de donaten en de prebendarissen, terwijl zij zeker ook in het Amsterdamse klooster verbleven hebben.⁶⁹

⁶⁸ Het was voor de kartuizers een normale zaak om regelmatig naar andere kloosters uitgezonden te worden.

⁶⁹ Twee donaten zijn Willem die Engelsche (GAA, BW, inv.nr. 367, reg.nr. 130, fol.27, 4 september 1401) en Claes Pont (GAA, BW, inv.nr.367, 149, fol.23, 26 november 1407). Beiden staan niet in deel IV van het liber benefactorum. De in 1531 verdreven koning Christiaan II van Denemarken kan men beschouwen als een prebendaris. Hij verbleef enige tijd in het Amsterdamse kartuizerklooster. vgl. P. Scheltema, *Aemstel's oudheid of gedenkwaardigheden van Amsterdam* (Amsterdam 1855) dl.1, p.35.

Hfst. 2.2 Een laatmiddeleeuws falsum in het cartularium van het kartuizer-klooster bij Amsterdam

De volgende paragraaf is gebaseerd op het onderzoek van R. Bessem.⁷⁰ Zijn artikel laat zien hoe de kartuizers van St.Andries-ter-Zaliger-Haven met hun cartularium omgingen en is daarom essentieel voor deze scriptie.

Zoals eerder beschreven was de toenmalige graaf van Holland, Albrecht van Beieren, initiator van de oprichting van het Amsterdamse kartuizerklooster.⁷¹ Na de oprichting in 1392 bleven de Hollandse graven nauw betrokken bij het klooster, dat als enig Amsterdams klooster in het bezit was van landsheerlijke privileges. Daarin werden de voorrechten van het klooster bevestigd die het klooster en zijn bewoners de grafelijke bescherming garandeerden.⁷² De meeste van deze privileges zijn in origineel bewaard gebleven, maar enkele landsheerlijke oorkonden zijn slechts in afschrift in het cartularium voorhanden. Van deze laatste groep oorkonden is er één, een oorkonde van Philips van Bourgondië uit 1426, die bij Bessem argwaan opwekt. Hij vraagt zich af of het hier gaat om een echt stuk. Deze oorkonde zal onderwerp van deze paragraaf zijn.

In het kloostercartularium bevindt zich een afschrift van een privilege van Philips de Goede, dat zegt te dateren uit 1426, zonder verder een maand of een dag te noemen.⁷³ Philips verleende met dit privilege volledige vrijstelling van belastingen en diensten aan het klooster. Daarop volgt het bevel dat alle ambtenaren, leenmannen en onderdanen dit privilege dienen te waarborgen en niet aan te tasten op straffe van correctie ten overstaan van het seendgerecht.⁷⁴ Het afschrift van deze oorkonde is het laatste van een serie afschriften van landsheerlijke privileges uit de periode 1392-1426, die gekopieerd werden door twee schrijvers, de handen A (actief 1401-02) en D (1432-33).⁷⁵ De oorkonde van 1426 is echter door een veel latere hand, hand Z (1504-27)afgeschreven. Een schrijver die zich door het hele cartularium kenmerkt door veel slordigheden, doorhalingen en andere vergissingen. Opmerkelijk is dat onmiddellijk hiervóór op dezelfde bladzijde een door hand D in 1432-33 gemaakt afschrift staat van nog een oorkonde van Philips de Goede uit 1426, die wel

⁷⁰ R. Bessem, 'Een laat- middeleeuws falsum in het cartularium van het kartuizerklooster bij Amsterdam', in: *Amstelodamum, opstellen over stadsgeschiedenis, diplomatiek, diplomatie en economische geschiedenis* (Amsterdam 1995) dl.87, 143-154.

⁷¹ Zie hoofdstuk 2.1

⁷² Bessem, *Oorkondeboek*, oork.nr 144, 26 november 1402 (Albrecht van Beieren), oork.nr. 179, 5 augustus 1412 (Willem VI), oork.nrs. 259, 262 en 325, v.a. 27 juli 1426 (Philips van Borgondië) en oork. Nr. 545, 5 april 1478 (Maria van Bourgondië en Maximiliaan van Oostenrijk).

⁷³ Ibidem, oork.nr. 263.

⁷⁴ Vanuit het Middelnederlands vertaald is een 'seend' een 'vergadering tot het berechten van misdaden', vgl. in het Latijn een 'synode'.

⁷⁵ Hand A is vermoedelijk Reinier Simonsz, vgl het schema van Bessem, in: *Oorkonden*, 54.

compleet gedateerd is (27 juli 1426).⁷⁶ Met dit privilege nam Philips het klooster in bescherming en beval hij zijn ambtenaren dit te waarborgen.

Tot nu toe hebben de auteurs die het onvolledig gedateerde privilege van 1426 vermeldden, de authenticiteit van de oorkonde niet ter discussie gesteld. Uit de aanhef van de tekst zou blijken dat het klooster bij de hertog hoog stond aangeschreven. De tekst weerspiegelt een ideale situatie: een op wederzijdse 'consensus' gebaseerde relatie tussen een rechtschapen vorst en een getrouw klooster. Dat er wel degelijk reden is voor achterdocht blijkt wanneer we de vorm en de inhoud van de oorkonde nader analyseren. Eerder is al opgemerkt dat de oorkonde onvolledig gedateerd is. Als datum wordt enkel een jaartal, 1426, genoemd, wat in deze periode voor landsheerlijke oorkonden absoluut ongebruikelijk is. Tevens ontbreekt de vermelding van de plaats van uitvaardiging en is de intitulatio⁷⁷ opmerkelijk: voor een oorkonde van Philips van Bourgondië uit 1426 vertoont deze intitulatio zowel omissies als toevoegingen.⁷⁸ In de eerste plaats ontbreekt de aanduiding 'van Hollant', terwijl de oorkonde wél, door middel van aanduidingen zoals 'in onsen landen van Hollant' hieraan refereert.⁷⁹ Net als de datum kan hand Z vergeten hebben dit op te tekenen, maar dan is het, gezien het vervolg van de oorkonde, opmerkelijk dat hij dit niet heeft opgemerkt.⁸⁰ Daar staat tegenover dat Philips de hertogdommen Brabant en Limburg pas in 1430 tot zijn eigendom mocht rekenen. En niet eerder dan in 1433, nadat Jacoba van Beieren van het politieke toneel verdwenen was, kon hij zijn titulatuur uitbreiden met de titel *graaf* van Henegouwen, Holland, Zeeland en heer van Friesland. Vóór 1433 sprak Philips in zijn oorkonden consequent over zichzelf als 'ruwaert ende oir' van deze gewesten, zoals in zijn privilege van 27 juli 1426 voor het klooster.⁸¹ Ten slotte liet men pas vanaf 1429 de devotieformule 'bi der graciën Goids' voorafgaan aan de titels van Philips. Kortom, afgezien van de weglating van de woorden 'van Hollant' is de intitulatio van de oorkonde van 1426 geheel identiek aan die in Philips' oorkonden vanaf 1433.⁸²

De inhoud bevat eveneens merkwaardige elementen. De oorkonde geeft met veel opsmuk de redenen voor de gunstverlening, wat enigszins vreemd is gezien de sobere levenswijze van de kartuizer monniken. Niet alleen de grote genegenheid van de hertog tegenover het klooster wordt sterk benadrukt, maar ook de door de monniken aldaar op te dragen missen

⁷⁶ Ibidem, oork.nr. 260.

⁷⁷ De 'intitulatio' zijn alle, in de aanhef genoemde, adellijke namen van de oorkonder.

⁷⁸ De volledige intitulatio is: "Philips, bi der graciën Gods hertoge van Bourgoningen, van Lothringen, van Brabant ende Lymborch, greve van Vlanderen, van Artoys, van Bourgoningen palatijn, van Henegouwe, van Zelant ende van Namen, marcgrave des heilighs rijcx, here van Vrieslant, van Salins ende van Mechelen." Zie ook bijlage 2.

⁷⁹ Het 'van Hollant' had tussen 'van Henegouwe' en 'van Zelant' moeten staan.

⁸⁰ Op een andere plaats corrigeerde hand Z namelijk wél de intitulatio, door de invoeging van het woordje 'van' voor 'Lymborch'.

⁸¹ Bessem, oork.nr 260.

⁸² Voorbeelden hiervan: vgl. Bessem, oork.nrs. 314 (21 augustus 1434), 328 (16 mei 1436) en 438 (7 maart 1455).

voor hemzelf, zijn voorouders, zijn nakomelingen en zijn vrouw, de hertogin van Bourgondië overigens zonder dat haar naam genoemd wordt. De overtreffende trap wordt bereikt met de mededeling dat de missen ook bestemd zijn voor het zielenheil van Philips' zoon Karel, graaf van Charolais. Deze vermelding van Karel de Stoute in de oorkonde is de voornaamste aanwijzing voor de onechtheid ervan, aangezien Karel pas op 10 november 1433 geboren werd, met andere woorden: zeven jaar nadat de bewuste oorkonde uitgevaardigd zou zijn. Het lijkt er daarom op dat het jaar 1426 een verzinsel is, gebaseerd op de voorgaande oorkonde van 27 juli 1426.

Een aantal tekstuele elementen in de oorkonde doet vermoeden dat de tekst eerder in de zestiende dan in de vijftiende eeuw opgesteld is. Zo maakt de oorkonde een onderscheid tussen conversen en koormonniken, wat pas vanaf de zestiende eeuw gebruikelijk was.⁸³ De wijze waarop de kartuizerorde en het Amsterdamse klooster opgehemeld worden, doet vermoeden dat de opsteller van het falsum een geestelijke uit het klooster zelf geweest is. In de redenen voor de gunstverlening wordt gesproken van 'grote gunste ende devocie' van de hertog jegens het klooster. De uit de grafelijke kanselarij afkomstige oorkonde van 27 juli 1426 daarentegen gebruikt de neutralere termen 'gonste ende liefden'. Bessem stelt vast dat Ludolf van Groningen (hand Z) het formulier⁸⁴ van de echte, gedateerde oorkonde van 1426 hoogst waarschijnlijk heeft overgeschreven.⁸⁵ Aangezien in de tekst gedeelten mét en gedeelten zónder fouten te constateren zijn, deed hij dit echter niet kritiekloos, maar produceerde hij een bewerking, een uitbreiding van een tekst die als voorbeeld diende. Opvallend genoeg heeft hij zich daarbij niet gebaseerd op de tekst van andere landsheerlijke oorkonden uit het kloosterarchief. Het overgrote deel van de tekst lijkt te zijn bedacht door de opsteller ervan.

Er zijn wel wat redenen te bedenken voor het opstellen van het falsum. Vergroting van rechten en het streven naar financiële voordelen kunnen motieven zijn. De achterliggende gedachte van de tekst is de sterke behoefte aan beveiliging van de kloostergoederen, waarvan niet zozeer het eigendomsrecht en de onschendbaarheid ter discussie staan, als wel de belastbaarheid ervan. Onder zo voordelig mogelijke condities benadrukt de oorkonde daarom het recht van het klooster op bronnen van inkomsten, dat uitgebreid is met het recht tot weigeren van diensten. Het eisende karakter van de oorkonde lijkt de bedoeling te hebben dat, bij afwezigheid van bescherming, het klooster hier toch aanspraak op kan maken. De valse oorkonde is ook niet uitsluitend gericht aan de landsheerlijke ambtenaren, maar aan een ieder die activiteiten zou kunnen ondernemen te nadele van het klooster en zijn inwoners. Dat doet vermoeden dat het klooster bij de inning van inkomsten uit

⁸³ J. de Grauwe, 'Prosopographia Cartusiana Belgica, 1314-1796', in: *Analecta Cartusiana* (Gent, Salzburg 1976) dl. 28, afl.1, 25.

⁸⁴ Een formulier is het geheel van bewoordingen waarin iets vervat is.

⁸⁵ Voor zijn argumenten zie Bessem, *middeleeuwse falsum*, 146-148.

kloostergoederen problemen ondervond. Het falsum van spreekt ook van ontheffing van de plicht tot belastingbetaling en dienstverlening, voordelen die de financiële positie van het klooster zeker verbeterden.

De ontwikkeling die het kloosterarchief van de Amsterdamse kartuizers doormaakte is tekenend voor hun geleidelijk veranderende visie op zowel het goederenbeheer, als op de relatie die er bestond tussen schenkers uit een soms ver verleden, de door hen geschonken goederen en op de kartuizers zelf. De wordingsgeschiedenis van het cartularium laat zien hoe de mentaliteit in het klooster in de vijftiende eeuw langzaam omsloeg van religiositeit naar rationalisering.⁸⁶ Dit is ook tekenend voor de manier waarop de Amsterdamse kartuizers met hun boeken omgingen.

⁸⁶ W.F.H. Oldewelt, *Het cartularium der kartuizers van St. Andries bij Amsterdam*, dl. 58, 68-69.

Hfst. 2.3 De Amsterdamse kartuizers en de praktische omgang met boeken

Erik Kwakkel heeft in zijn studie aangetoond dat de kartuizer monniken van Herne⁸⁷ wel degelijk een band hadden met de commerciële boekenwereld.⁸⁸ “De kartuizers leverden niet alleen handschriften aan uitsluitend boekhandelaars, maar ook aan andere personen die actief waren in de commerciële boekenwereld.”⁸⁹ Zij vertaalden tegen betaling Middelnederlandse teksten op verzoek van leken en geestelijken. Ook bewijst hij dat in de laatmiddeleeuwse stad het, naast beroepsschrijvers, met name de klerk en de notaris waren, die tegen betaling boeken kopieerden. De kartuizers stonden op hun beurt weer in nauw contact met verschillende Brusselse *notarii*, maar op een indirecte manier: de *notarii* werden door de kartuizers ingeschakeld als intermediair tussen de begunstigers van het klooster en het klooster zelf, zodat het isolement van de bewoners gewaarborgd werd.⁹⁰ Herne was ook niet de enige religieuze gemeenschap die in de periode 1350-1400 literaire activiteiten ondernam voor derden. Er zijn in de nabijheid van Brussel maar liefst vier gemeenschappen aan te wijzen waar literaire activiteiten plaatsvonden in opdracht van derden.⁹¹

Kwakkel concludeert:

Samenwerking was voor de kartuizers van Herne geen sinecure. Het was voor de zwijgende kopiisten die elkaar zelden zagen, niet eenvoudig om de krachten te bundelen. Een specialistische taakverdeling was al even problematisch, want door het spreekverbod konden de kopiisten niet in onderling overleg het werk verdelen. Desondanks zijn beide kenmerken karakteristiek voor de boekproductie in Herne. Er werd zelfs zoveel waarde aan gehecht, dat er hulpmiddelen werden gehanteerd die het samenwerkingsproces ten goede kwamen (onder andere via boodschappen in de marge). Deze observaties wijzen er zeer waarschijnlijk op dat samenwerking een noodzaak was. In combinatie met het relatief grote aantal voorbeelden dat nog is te geven van handschriften die voor lezers in de buitenwereld werden aangelegd, doet de efficiënte werkwijze van de kartuizers vermoeden dat de vraag van buitenaf aanzienlijk is geweest.⁹²

De ‘mentor’ van Kwakkel, J.P. Gumbert, is het absoluut niet met zijn leerling eens. De kritiek van Gumbert is dat Kwakkel de verhoudingen tussen de productie voor derden en de productie voor eigen bibliotheek niet kan aantonen. Het is aan de hand van de overlevering moeilijk vast te stellen welke van de bewaarde lokale producten voor de eigen gemeenschap

⁸⁷ Herne lag destijds in de Zuidelijke Nederlanden.

⁸⁸ Kwakkel, 137-180.

⁸⁹ Ibidem, 154.

⁹⁰ Ibidem 154, 71 ff.

⁹¹ Ibidem 161.

⁹² Ibidem, 178-179.

werden aangelegd en welke voor de lezers in de buitenwereld. Voor de kartuizers waren de inkomsten van de productie niet de drijfveer, maar was het schrijven in eerste instantie een contemplatieve bezigheid.⁹³

Het is moeilijk vast te stellen wie van beide heren gelijk heeft, want daar is de overlevering van handschriften te summier voor. Toch is het moeilijk voor te stellen dat de monniken uitsluitend voor hun eigen bibliotheek boeken produceerden, aangezien het aan te tonen is dat enkele particulieren opdracht gaven aan de kartuizers boeken voor hen te kopiëren.⁹⁴ De vraag blijft ook of het Amsterdamse kartuizerklooster te vergelijken is met het klooster van hun broeders uit Herne. Daarom meer over de bibliotheek van de kartuizers van *St. Andries-ter-Zaliger-Haven*.

Sommige auteurs⁹⁵ nemen aan dat de inwoners van het Amsterdamse klooster zelf verantwoordelijk waren voor de productie van handschriften die uit hun midden zijn overgeleverd. In vrijwel alle studies ontbreekt echter een afweging welke bewaarde handschriften ter plaatse werden gemaakt en welke elders tot stand kwamen. Het is echter belangrijk dat we zo'n onderscheid maken, want een deel van de collectie van het Amsterdamse klooster was zeker van buiten de muren afkomstig.⁹⁶ Bij de stichting en in de late Middeleeuwen ontvingen de kartuizers namelijk veel boeken uit de buitenwereld. Ze werden onder meer ontvangen uit handen van begunstigers en intredende kloosterlingen.⁹⁷ Maar van veel grotere invloed waren de boekhandelaren en beroepsschrijvers. In de late Middeleeuwen zijn de kloosters voor de uitbreiding van de bibliotheek namelijk in belangrijke mate afhankelijk van de commerciële boekenwereld. Het was in de dertiende en veertiende eeuw erg ongewoon dat inwoners van een klooster zelf zorgden voor de uitbreiding van hun boekencollectie. Het clichématige beeld van monniken die in het scriptorium druk in de weer zijn met het kopiëren van boeken is alleen van toepassing op de hoge Middeleeuwen. Vanaf ongeveer 1200 schaften kloosters de benodigde handschriften steeds vaker aan bij een boekhandelaar of lieten ze die afschrijven door een beroepskopist.⁹⁸

In de Nederlanden komt hier rond 1400 verandering in door de komst van de moderne devoten, de navolgers van de kartuizers. De moderne devoten namen misschien wel de kartuizer *Consuetudines* tot hun voorbeeld, maar verschilden sterk in hun visie op

⁹³ Vgl. J.P. Gumbert, *Over kartuizerbibliotheken in de Nederlanden*, 161-163.

⁹⁴ Kwakkel, 137-180.

⁹⁵ Waar onder J.P. Gumbert, *Over kartuizerbibliotheken*, 159-187; J.W. Clark, *The Care of Books*, 59-61; en L. Verschuieren, 'Iets over de bibliotheek der kartuizers te Amsterdam', in: *Haarlemse Bijdragen, bouwstoffen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem*, (Haarlem 1937), dl.54, 444-453.

⁹⁶ Al eerder heb ik beschreven dat de weduwe van Jacobi Ysebrandi een missaal aan het klooster schenkt. GAA, BW, inv.nr. 566, regest nr. 568, envelop K 458.

⁹⁷ Waar onder Dirc Sloyer en Willem 'Die Engelsche' Jacobi, in: R. Bessem, *Oorkondenboek van het klooster St. Andries*, oorkonden nr. 77, 81, 82, 116-119.

⁹⁸ A.I Doyle, 'Book production by monastic orders in England (c.1375-1530). Assessing the evidence.', in: L.L. Brownrigg (red.), *Medieval book production: assessing the evidence : proceedings of the second conference of the Seminar in the history of the book to 1500, Oxford, July 1988*, (Los Altos Hills 1990), 15.

boekproductie. Het waren de teksten over het boekschrijven die de devoten boeiden, in een tijd waarin geen enkele andere orde dit werk nog cultiveerde. Tussen de twaalfde en vijftiende eeuw was de wereld veranderd: de moderne devoten werden bekend om hun *pro pretio*, dat de spirituele vrucht van de oude schrijfarbeid verenigt met een duidelijke uitwerking op de wereld buiten het klooster én met een aanzienlijke materiële opbrengst. Toen deze bedreigd werden, grepen de 'broeders vanden penne' naar de drukpers, terwijl de kartuizers alleen maar op zoek hoefden te gaan naar andere vormen van tijdverdrijf, omdat zij van oudsher grote nadruk legden op ruim voldoende inkomsten uit bezit: geen klooster werd tot de orde toegelaten vóór het aantal schenkingen en jaargelden het levensonderhoud van het vereiste aantal monniken had verzekerd. Men heeft nooit van inkomsten uit arbeid, en daarmee van de buitenwereld, afhankelijk willen zijn. Kartuizerkloosters zijn dan ook over het algemeen rijke, 'elitaire' kloosters.⁹⁹

Terug naar de boekhandelaren en –kopiïsten. Zij waren vaak verenigd in één persoon en domineerden de boekenmarkt in de late Middeleeuwen. Dat de kloosters veel te maken hadden met beroepskopiïsten is op te maken uit de regels en verordeningen van de grote kloosterorden. Daarin werd de omgang met kopiïsten van buiten het klooster namelijk tot in detail gereguleerd. De prior moest bijvoorbeeld om toestemming worden gevraagd voordat een boek kon worden besteld, en als er een kopiïst binnen de muren van het klooster was, dienden de monniken het contact met hem te beperken. De kartuizers van Amsterdam hadden nauwelijks direct contact met beroepsschrijvers, behalve met notarissen¹⁰⁰ en stadssecretarissen.¹⁰¹ Zij stelden echter alleen oorkonden op en hadden niet aantoonbaar iets te maken met de Amsterdamse boekproductie. De commerciële boekenmarkt lijkt in Amsterdam een kleinschalige handel te zijn. Tot de komst van de moderne devoten was grootschalige boekproductie eerder uitzondering dan regel. De Amsterdamse kartuizers waren ruim voorzien van materiële zaken, die in hun levensonderhoud konden voorzien. Een commerciële boekproductie was daarom ook niet echt nodig: de boeken die gekopieerd werden, waren giften¹⁰² óf dienden voor eigen gebruik, om zo meerdere exemplaren te bezitten die door de monniken afzonderlijk in hun eigen cel bestudeerd konden worden.¹⁰³

⁹⁹ Gumbert, *Over kartuizerbibliotheken*, 162-163. De meeste intredende kartuizers kwamen dan ook uit de gegoede burgerij of aristocratie.

¹⁰⁰ Bessem, onder andere oork.nr. 167, 334, 608, 616, 660.

¹⁰¹ Ibidem, 135, 138, 279.

¹⁰² Scholtens spreekt over een monnik die zich had toegelegd op de schrijfkunst, Dirk Minghelen († 1432), en een boek geschonken heeft aan Philips van Bourgondië toen hij het klooster bezocht. De vorst schonk hem daarop acht Beierse guldens. H.J.J. Scholtens, *Het voormalige kartuizerklooster bij Amsterdam*, 31. De bron van Scholtens spreekt echter alleen van Dirk Minghelen, niet over de gift van een boek. Vgl. P. Scheltema, *Aemstel's Oudheid of Gedenkwaardigheden van Amsterdam* (Amsterdam 1855-1863), dl. 2, 25. In het archief van Amsterdam heb ik de beschrijving van deze gift niet kunnen achterhalen.

¹⁰³ K.O. Meinsma heeft een lijst van zeventenzestig handschriften kunnen samenstellen die in het bezit waren van het Amsterdamse kartuizerklooster. Vgl. K.O. Meinsma, *Middeleeuwsche bibliotheken* (Zutphen 1903), 249-251. Hij heeft zich gebaseerd op het *Liber benefactorum*.

Het is bijzonder moeilijk iets te zeggen over de Amsterdamse kartuizerbibliotheek, aangezien maar drie handschriften de tand des tijds doorstaan hebben. Na de plundering van de kloosterbibliotheek tijdens de beeldenstorm (1566) zijn echter niet alle boeken vernietigd: wat er overbleef aan boeken werd na de Reformatie door een stedelijke commissie, bestaande uit dominee Martinus Lydius en Laurens Jacobz. Reael, kritisch op inhoud bekeken en na goedkeuring ondergebracht in de nieuwe stadsbibliotheek, gevestigd in de Nieuwe Kerk. De commissie verkocht wat al te Rooms was aan de boekhandelaar en uitgever Cornelis Claesz. Via het antiquariaat hebben bibliofielen als Isaac le Long (1683-1762) en Jacobus de Koning (1770-1832) het één en ander weten te bemachtigen. Een deel van hun bezit is vervolgens weer terechtgekomen in openbare bibliotheken.¹⁰⁴ Het vergt echter meer tijd en bibliografische kennis, dan ik voor dit onderzoek had, om deze ‘verloren’ handschriften te achterhalen.

Drie handschriften hebben door het intensieve leenverkeer tussen de kartuizerkloosters de beeldenstorm en verschillende plunderingen na 1566 overleefd: deze boeken waren uitgeleend aan de monniken in Tüchelshausen. Later zijn ze overgegaan naar de universiteitsbibliotheek van Würzburg, waar ze nog steeds bewaard worden. De enige manier om nog enigszins te achterhalen welke boeken de Amsterdamse kartuizers bezaten, is door het *liber benefactorum* te bestuderen.¹⁰⁵ Hierin staan de handschriften die de monniken hebben gedoneerd aan het klooster bij hun intrede.

Als we het *liber benefactorum* nagaan, valt op dat bij de schenkingen zowel de klassieke als de modernere schrijvers goed vertegenwoordigd waren; de monniken waren met andere woorden behoorlijk ‘bij’.¹⁰⁶ Het is moeilijk op te maken wat de verhouding tussen de eigen productie en de giften van boeken is, omdat de bibliotheek van het klooster St.Andries na de beeldenstorm van 1566¹⁰⁷ geheel verloren is gegaan. De drie Middelnederlandse (!) handschriften die nog bewaard zijn gebleven in Würzburg zijn:

I) Hs. M.ch.o.32.

Papier, 129 bladzijden. Hand van het einde van de vijftiende eeuw. Over zijn oorspronkelijke bezitters bevat het handschrift meerdere gegevens. Op de verso-zijde van het blad

¹⁰⁴ M. Carasso-Kok, ‘Ter ere van God en het aanzien van de stad’, in: M. Carasso-Kok (red.), *Geschiedenis van Amsterdam, een stad uit het niets* (Amsterdam 2004) dl.1, 400.

¹⁰⁵ Meinsma, *Middeleeuwse bibliotheken*, 249-251.

¹⁰⁶ Idem. Er is uit het *liber factorum* op te maken dat St. Bernardus, Augustinus, Hiëronymus en Gregorius, goed vertegenwoordigd waren.

¹⁰⁷ Het klooster St.Andries-ter-Zaliger-Haven is grotendeels verwoest op 27 augustus 1567 door Hendrick van Breederode. Lumey brandde het vijf jaar later praktisch geheel plat, ook in augustus.

perkament, dat oorspronkelijk tegen het voorblad geplakt was, schreef een andere hand wel uit dezelfde tijd: *Dit boeck hoert tot den cathusers buten aemstelredam Dat spiegel der volcomenheit ghehieten herp.ij.*¹⁰⁸ De toevoeging .ij. is niet de signatuur van de bibliotheek, die wordt namelijk verderop vermeld. Daarom mag men aannemen dat de Amsterdamse kartuizers twee handschriften bezaten, die beiden de *Spiegel der volcomenheit* van Herp bevatten. Misschien was het daarom ook geen probleem om het handschrift uit te lenen. De oorspronkelijke signatuur van de kartuizerbibliotheek was C. Xxij. Op het volgende blad perkament staat geschreven: *Bibliothecae Herbipolensi (Würzburg) comparavit D. Reuss 1842.* Dit handschrift wordt niet vermeld door Meinsma.¹⁰⁹

II) Hs.M.ch.q.144.

Papier, 208 bladzijden. Hand van het einde van de vijftiende eeuw. Op de eerste bladzijde staat: *Dit boec hoert toe die carthusers büten aemstelredam. Sommighe legenden. C. vij.* Onderaan de bladzijde is een stukje perkament geplakt, dat oorspronkelijk op de omslag was geplakt, met de oorspronkelijke signatuur: C. vij. (in rood). Op de achtste bladzijde schrijft dezelfde hand de inhoud van de codex¹¹⁰ en voegt er tot slot aan toe: *Item dit boec hoert toe gherit claeszo. donaet tot den kartusers buten amsterdam.* Later werd *toe...donaet* doorgestreept. De codex is dus een geschenk van de donaat Gerrit Claeszon.¹¹¹ Op de rug schreef een negentiende-eeuwse hand *Legende u. Gebettbuch. Holländisch.* Het handschrift is zeer slordig geschreven en er zijn, zoals men in de inhoudsopgave van de codex kan zien, vier traktaten twee keer opgenomen. De tweede versies bevatten echter minder fouten dan de eerste en lijken bedoeld te zijn als verbeterde tekst.

III) Hs. M.ch.q.145.

Papier, 208 bladzijden met telkens in twee kolommen negenentwintig tot vijfendertig regels. Op bladzijden één en tweehonderdacht schreef een vijftiende eeuwse hand: *Dit boeck hoert toe die Carthusers buten Aemstelredam. A. vi.* Het teken A.vi. is weer de originele signatuur van de kloosterbibliotheek. Later kwam het handschrift in de kartuize te Tüchelshausen, waarna het door de secularisatie in 1803 in het bezit kwam van de universiteitsbibliotheek Würzburg. Waarschijnlijk zijn de vorige twee handschriften ook via deze weg in het bezit gekomen van de universiteitsbibliotheek Würzburg. De inhoud van dit handschrift is als volgt:

¹⁰⁸ Er is nog steeds een uitgave beschikbaar van de *Spiegel der volcomenheit*: L. Verschueren heeft in zijn werk de tekst van Henricus Herp overgenomen. Vgl. L. Verschueren, 'Spiegel der volcomenheit', in: *Neerlandia* (Antwerpen 1931), 2 dln.

¹⁰⁹ K.O. Meinsma, *Middeleeuwsche bibliotheken*, 249-251.

¹¹⁰ Voor de volledige inhoud van dit handschrift: zie bijlage 3.

¹¹¹ In het oorkondenboek van Bessem komt de naam Gerrit Claeszn. twaalf keer voor, maar in geen enkele oorkonde wordt gesproken van een donaat Gerrit Claeszn.

- 1) Blz. 5-136. *De Spiritualibus Ascensionibus* van Gerard Zerbolt van Zutphen, in het Middelnederlands geschreven in 1479.¹¹²
- 2) Blz. 137-156. *Van verduldich liden van den heilighen*, geschreven in 1478.
- 3) Blz. 156-168. *Lectulus noster floridus* van Suso.
- 4) Blz. 168-197. *Van drien dachreisen tot dat lant van beloften*.
- 5) Blz. 198-204. *Van den vrede die gode sijn iongheren gaf*.

Zoals eerder aangegeven dragen deze drie handschriften nog hun originele signatuur, namelijk *A.vi.*, *C.vij.* en *C.xxiii.* Op basis van deze informatie is wel iets te zeggen over de bibliotheekinrichting van de Amsterdamse kartuizers.

Van de meeste (kartuizer-)kloosters is bekend dat zij twee bibliotheken hadden, waarin de boeken onderverdeeld waren in drie kasten: één met liturgische boeken (voor zover ze niet in het koor, de refter of afzonderlijke cellen lagen), een andere met boeken in de volkstaal voor de conversen en een derde met boeken in het Latijn voor de koormonniken. In Amsterdam waren de kasten van een hoofdletter voorzien en elk boek droeg behalve de kastletter ook een eigen nummer. Boeken in de landstaal geschreven hadden een nummering in de rode kleur, de Latijnse boeken droegen een blauwe of zwarte nummeraanduiding. Deze nummering was soms aangebracht op de voorkant of op de rug. Ook werden ze wel eens op de bladsnede ingebrand. Dikwijls was aan de binnenkant een strookje ingeplakt waarop de eigenaar vermeld was: *Dit boeck hoert tot den carthusers buten aemstelredam [...]*.¹¹³

Opvallend is, dat er ook boeken werden uitgeleend aan (buitenlandse) kloosters die geschreven waren in de volkstaal. Het is echter niet te zeggen voor wie de werken bestemd waren: voor een monnik of voor een leek. Uit het *liber benefactorum* is echter wel te achterhalen wie zich verdienstelijk heeft gemaakt voor de Amsterdamse kartuizerbibliotheek: allereerst heeft Dirk Sloyer vijftien codices afgeschreven, waaronder niet alleen simpele traktaten, maar ook verschillende boeken voor altaar en koor, waarvoor bijzondere kunstvaardigheid vereist was. Onder de afschrijvers van het convent vindt men verder genoemd Jacob Klaasz. Dammas (†1459) die vele boeken heeft afgeschreven. Ook Jan Beduunre († 1454) verrijkte de librije met enige werken van zijn hand.¹¹⁴ Naar het schijnt heeft Dirk Minghelen (†1432) zich gespecialiseerd in de schrijfkunst, want toen het klooster eens werd bezocht door Filips van Bourgondië (1396-1467), ontving de hertog van deze monnik een klein boekje, waarvoor Filips acht Beierse guldens schonk.¹¹⁵ Dit is tevens de enige gebeurtenis waarbij een zelfgeproduceerd handschriftje geschonken wordt en

¹¹² Vgl. J. van Rooij, *Gerard Zerbolt van Zutphen, leven en geschriften* (Nijmegen 1936) 129-221.

¹¹³ L. Verschuere, *Iets over de bibliotheek der kartuizers*, dl.54, 451.

¹¹⁴ Scholtens, 30-31.

¹¹⁵ In Bessem, oork.nr. 197a, 260, 263 en 328 komt Dirk Minghelen voor, maar in geen van deze oorkonden wordt de gift genoemd, laat staan dat hij er geld voor heeft gekregen.

waarmee geld is gemoeid. Ook is opvallend dat Dirc blijkbaar gespecialiseerd is in de schrijfkunst en in feite bezig was met ‘mooschrijverij’ en waarschijnlijk ook het verluchten van handschriften. Dit is geheel in tegenspraak met Gumbert, die beweert dat de werken van de kartuizers zo sober mogelijk gehouden werden. Mocht er toch een verlucht handschrift aangetroffen worden in een kartuizer boekencollectie, dan zou deze geschonken zijn door een leek. De kartuizers zouden zelf niet aan het verfraaien van handschriften doen.¹¹⁶ Dat in het necrologium van het kartuizerklooster St.Andries-ter-Zaliger-Haven de monnik Dirk Jansz. Vustinc van Utrecht (†1539) genoemd wordt als ‘voortreffelijk schoonschrijver’¹¹⁷ is daar bovenop nog een argument dat Gumbert niet helemaal gelijk heeft. Daar is echter ook wel wat tegenin te brengen: aangezien niet bekend is op welk niveau de Amsterdamse monniken produceerden voor de buitenwereld, zou het kunnen zijn dat deze monniken de schoonschrijverij alleen toepasten in handschriften bestemd voor de buitenwereld. Het werkje van Dirk Minghelen is ten slotte ook bestemd voor iemand van buiten het klooster.

Als men zich uitsluitend baseert op het aantal handschriften dat geschonken is en op het aantal monniken waarvan bekend is dat zij boeken afschreven,¹¹⁸ dan is te stellen dat de boekproductie van de Amsterdamse kartuizers niet bijzonder veel voorstelde. Het aantal kartuizers dat als kopiist genoemd wordt, is relatief laag: ongeveer vijftien monniken op de honderdvijftig monniken die voor langere tijd hebben geleefd in het klooster St. Andries, worden genoemd als kopiist.¹¹⁹ En eventuele opbrengsten van boekverkoop worden nergens in de oorkonden of in de financiële annalen genoemd, waaruit te concluderen is dat deze opbrengsten te verwaarlozen waren.

De Amsterdamse kartuizers namen het in de praktijk dus niet zo nauw met de voorgeschreven regels van Guigo, iets wat ook op te maken is uit de oorkonden: de kloosterlingen konden leven in weldaad dankzij de vele giften van burgers, heren en intredende monniken. Van de giften worden de geschonken boeken met weinig woorden besproken; de giften en de rechten die geld opleveren worden uitvoerig beschreven en zelfs regelmatig gevidimeerd.¹²⁰ Blijkbaar zijn de boeken maar bijzaak.¹²¹ Het contact met de

¹¹⁶ Gumbert, *Over kartuizerbibliotheken in de Nederlanden*, 169-170.

¹¹⁷ H.J.J. Scholtens, ‘Necrologie van het Amsterdamse Kartuizerconvent’, in: *Haarlemse Bijdragen, bouwstoffen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem*, (Haarlem 1953), dl.62, 181-203.

¹¹⁸ In dit geval kan men zich alleen baseren op de necrologie van het Amsterdamse kartuizerklooster. In: Scholtens, *Necrologie van het Amsterdamse Kartuizerconvent*, 181-203.

¹¹⁹ Dit aantal kan men opmaken uit de studie van Scholtens, *Het voormalige kartuizerklooster*, 1-88. Uiteraard kan ik mij slechts baseren op de genoemde kopiïsten. Er zal ook een aantal monniken anoniem gebleven zijn, terwijl ze toch gekopieerd hebben, zoals de leefregels hen voorschrijven. Toch meen ik dat het aantal anonieme kopiïsten relatief laag was.

¹²⁰ Voor de ontheffing van belastingrechten: Bessem, oork.nr. 263, 328. Ontheffing accijsrechten: oork.nr.420, 421. Ontheffing tolrechten: oork.nr.438, 505, 559, 576.

¹²¹ Uit het *liber benefactorum* kan men opmaken dat er zevenenzestig werken geschonken, maar het is aannemelijk dat de bibliotheek veel meer handschriften bezat. De nagelaten of geschonken werken door leken werden niet allemaal in het *liber factorum* genoemd. Zo schonk Nicolaas Hoeck (notaris) ‘ongeveer honderd werken’, maar is niet te achterhalen welke. Vgl. Meinsma, 249.

buitenwereld was ook behoorlijk, de monniken mochten namelijk vier keer per jaar buiten de kloostergrenzen treden, iets wat Guigo nooit toegestaan zou hebben. Toch werd dit naar 'buiten' gaan toegestaan door de prior van La Grande Chartreuse en het Generaal Kapittel.¹²² Het is waarschijnlijk dat de kloosterlingen vaker naar 'buiten' gingen dan vier keer, omdat er in de oorkonden regelmatig contact is met burgers van Amsterdam (molenaars, timmerlieden, notarissen, stadssecretarissen, juristen, et cetera) en met andere kartuizers in onder andere Utrecht en St. Geertruiden. Hoe zou het anders mogelijk zijn dat de Amsterdamse kartuizers zoveel giften kregen, zonder ooit maar een woord te wisselen met de burgers van Amsterdam? En welk contact hadden de monniken van St. Andries met de inwoners van Amsterdam?

¹²² Bessem, oork.nr.346.

Hfst. 3 De monniken van St.Andries-ter-Zaliger-Haven en de familie Boelens: een reciproke relatie

Indien men uwen gryzen stam,
Ter heerschappij des lants geschapen,
En die 's lants vryburg Amsterdam
Gekroont heeft met de kroon van 't wapen,
Den lauwer schonk, die niet verdort,
Noch schoot de dankbaarheid te kort.

Had *Andries* niet Stadts eer bewaert,
En 's Keizers glori trouw verdadight,
August had met zijn edel swaert
Den Ridder spader begenadight,
Wiens miltheit Oostenryck behaegt
Daer Amstels schilt de kroon afdraagt.¹²³

Hfst 3.1 De familie Boelens

De bestuurlijke elite in het Amsterdam van de vijftiende eeuw bestond voornamelijk uit families met geld. De basis van hun rijkdom lag in het grondbezit in en bij Amsterdam en de daaruit voortvloeiende agrarische activiteiten. Vanuit die positie zijn zij zich bezig gaan houden met handel en nijverheid. In de veertiende eeuw zijn steeds meer stadsbestuurders betrokken bij de handel. Een steeds kleiner aantal families ging de dienst uitmaken. Huwelijkspolitiek werkte dat ook in de hand, want de verwantschapsbeperving gold alleen voor bloedverwantschap, waardoor er een behoorlijke uitwisseling van huwbare zonen en dochters tussen de families bestond.

Vanaf het einde van de vijftiende eeuw berustte de politieke macht bij de burgemeesters. Aan de hand van de tussen 1419 en 1578 benoemde burgemeesters is het proces van

¹²³ Lofdicht van Joost van den Vondel op Cornelis de Graeff, vrijheer van Zuidpolsbroeck, die afstamt van de familie Boelens, 1655. Cit.: J.F.M. Sterck, 'Het Boelens- of Otterkoor aan de Nieuwe Kerk te Amsterdam', in: A. Bredius en E.W. Moes (red.), *Oud Holland, nieuwe bijdragen voor de geschiedenis der Nederlandsche kunst, letterkunde, nijverheid, enz.* (Amsterdam 1893) dl.11, 69.

oligarchisering goed te volgen.¹²⁴ Tegelijkertijd was de samenleving heel wat complexer geworden en vereiste het bestuur meer kundigheid en vooral ook ervaring, wat de ontwikkeling van grotere macht in handen van minder mensen bespoedigde. Ook de tijd ging een rol spelen: stedelijke ambten waren geen bijbanen meer. Was in de vijftiende eeuw het aantal burgemeesters dat slechts één jaar in functie was nog vrij groot, in de zestiende eeuw was dat aantal behoorlijk gedaald. Een loopbaan van meer dan tien ambtsjaren werd toen gebruikelijker dan in de eeuw daarvoor. Aan de top van aantal ambtsjaren staat Joost Buyck (van 1549 tot 1577) maar een zeer goede tweede is Andries Boelenz. (vijftien ambtsjaren, van 1496 tot 1517). De ambtsperiode van Andries Boelenz.¹²⁵ is de eerste die zich kenmerkt als een periode met een vrij gesloten regeringselite. Andries was de eerste man op het stadhuis en de enige die dit vier jaar achtereen deed wat overigens tegen de regels was. Hij was ook de kleinzoon van Dirk Boelenz., die zelf drie keer burgemeester was geweest (in 1447, 1453 en 1457) en één van de 'hoeflude van den laken' die op de voorjaarsmarkt van Deventer in 1441 laken verhandelden. Bij zijn dood in 1459 liet Dirk een groot aantal landerijen in de directe omgeving van Amsterdam na, drie huizen in de stad en een grote som geld.¹²⁶ Een jaar voor zijn dood had Dirk nog een nieuw St. Andriesaltaar laten plaatsen in de Nieuwe Kerk en wees hij de prior van het kartuizerklooster aan als collator.¹²⁷ Kleinzoon Andries werd gesteund door twee zwagers, Ruysch Jan Bethz. en Floris Jansz. den Otter, die respectievelijk twaalf en dertien maal tot burgemeester verkozen werden.

¹²⁴ Vgl. S.A.C. Dudok van Heel, 'Oligarchieën in Amsterdam voor de Alteratie van 1578', in: M. Jonker, L. Noordegraaf, M. Wagenaar (red.), *Van stadskern tot stadsgewest, stedenbouwkundige geschiedenis van Amsterdam* (Amsterdam 1984) dl.1, 35-61. Zie ook bijlage 5.

¹²⁵ Afbeelding I: portret Andries Boelens, kopie naar zestiende eeuws origineel, kunstenaar onbekend.

¹²⁶ J.E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795* (Haarlem 1903), dl.1, 111-124.

¹²⁷ GAA, BW, inv.nr.566, reg.nr. 577c, env. G538, 6 mei 1458. Scholtens meent dat dit altaar kwam te staan in de Boelenskapel, maar deze werd pas in 1510 gesticht door zijn zoon, Vechter Dirksz. Boelens. Vgl. H.J.J. Scholtens, 'Het te Napels bewaarde Kersttafereel van Jacob Cornelisz. van Oostsanen', in: *Oud Holland* (Amsterdam 1958) dl. 73, afl.1, 200. Een collator is de geestelijke die voor het altaar een nieuwe priester benoemt.

Andries Boelenz. was dus een belangrijk persoon in de politiek van Amsterdam, maar ook de *pater familias* van de familie Boelens, één van de belangrijkste families in de vijftiende en zestiende eeuw.¹²⁸ Hij staat ook voor een ander fenomeen in de Amsterdamse politiek: als één van de eerste langzittende burgemeesters was hij mede de grondlegger van een Amsterdamse oligarchie, die tot 1795 de dienst heeft uitgemaakt op het stadhuis.

Al in de veertiende eeuw had Amsterdam een zelfbewust regentenpatriciaat. Toen graaf Albrecht van Beieren in 1388 een algemeen reglement voor de regering en rechtsbedeling in het baljuwschap Amstelland en Gooiland vastlegde, waarin hij voor Amsterdam strengere bepalingen vaststelde voor de onderlinge graad van verwantschap in de stedelijke regering, deden de Amsterdammers er alles aan om deze bepalingen af te zwakken.¹²⁹ Op zich waren deze bepalingen staatkundig vooruitstrevend en hadden ze beslissend kunnen zijn voor de toekomst van de politieke verhoudingen tussen de stad en de grafelijke regering, maar het ontbrak de graaf aan voldoende macht om deze bepalingen te handhaven, zodat hij al tien jaar later voor de stad moest capituleren. Direct daarop wisten de Amsterdammers hun positie ten opzichte van de graaf blijvend te bestendigen, omdat zij op zestien januari 1400 volledige autonomie verwierven.¹³⁰ In dit handvest zag de graaf af van invloed op de benoeming van de Amsterdamse burgemeesters. Voortaan zouden jaarlijks op Vrouwenavond (1 februari) de oud-burgemeesters en oud-schepenen gezamenlijk drie nieuwe burgemeesters kiezen. Zij benoemden op hun beurt uit de vier aftredende burgemeesters de president-burgemeester.¹³¹ Deze situatie heeft vier eeuwen - tot 1795 - geduurd en is de basis geweest voor de heerschappij van de Amsterdamse burgemeesters. Onder het bewind van de in aanzien stijgende regentenfamilies ging de aristocratische regeringsvorm geleidelijk over in een oligarchie, wat uiteindelijk bezegeld werd met het privilege van Maria van Bourgondië, in maart 1477.¹³² Vanaf 1477 waren de graaf en de burgerij van hun medezeggenschap beroofd en kon er een gesloten kaste van regenten ontstaan.¹³³

Met Andries Boelen kreeg Amsterdam een burgemeester van uitzonderlijke kwaliteit. In éénnentwintig jaar was hij vijftien keer burgemeester, zonder ooit langer dan één jaar uit

¹²⁸ In de Oude Kerk in Amsterdam zijn nog 18 personen te achterhalen die tot de familie Boelens hebben behoord en aldaar begraven zijn. Andries Boelenz. († 20 november 1519) ligt daar nog begraven in de Buitenvaarderskapel nummer 62/3 samen met enkele familieleden.

¹²⁹ S.A.C. Dudok van Heel, *Oligarchieën in Amsterdam voor de Alteratie van 1578*, dl.1, 36-37.

¹³⁰ Ibidem, 37.

¹³¹ Dit betekent dat, afgezien van een presiderend-burgemeester, een burgemeester nooit herkozen kon worden zonder zijn plaats eerst één jaar af te staan. De presiderend-burgemeester werd op zijn beurt niet voor een derde ambtstermijn herkozen.

¹³² Dudok van Heel, *Oligarchieën van Amsterdam*, 37.

¹³³ Zie bijlage 5 voor een overzicht van burgemeesters en hun ambtstermijnen tot de Alteratie van 1578.

functie te zijn. Hij is ook de enige burgemeester die ooit vier jaar achtereen heeft geregeerd. Er is echter nauwelijks iets bekend over de betekenis van Andries Boelens voor de stad Amsterdam. Jan van Wieringen Ghijsbertsz.¹³⁴ meent in zijn studie naar de familie Boelens dat Andries het recht op het voeren van de keizerskroon op het wapen van Amsterdam heeft verkregen, want

Hij leende aan Keyser Maximiliaan, een goede somme gelts, waerdoor hij des Keyzers gunst, en voor de Stad van Amsterdam, de keyserlijke kroon op haer waepenen verkreegh.¹³⁵

Er is echter geen enkel bewijs te vinden van het lenen van geld aan Maximiliaan van Oostenrijk door Andries Boelens, laat staan dat Amsterdam de keizerskroon verkregen heeft door zijn toedoen. Joost van den Vondel is de eerste die melding maakt van deze prestigieuze gift,¹³⁶ wat nog niet wil zeggen dat zijn informatie onjuist is, maar dat er (nog) geen bewijsmateriaal is gevonden dat zijn bewering staft. Feit is dat Maximiliaan in 1489 Amsterdam het recht geeft deze keizerskroon in haar wapen te voeren, zoals ook afgebeeld op een gebrandschilderd raam in de Nieuwe Kerk. Er is echter wel meer te vertellen over de familie Boelens en de aangetrouwde families, aangezien er een ets van een triptiek bewaard is gebleven, waarop de belangrijke figuren uit deze familie afgebeeld staan.¹³⁷ Deze triptiek is afgebeeld in het Boelens- of Otterkoor, een koor dat niet meer in oorspronkelijke staat in de Nieuwe Kerk te vinden is, omdat het grotendeels is vernield tijdens de beeldenstorm, waarna een brand in 1645 de verwoesting compleet maakte. Na de Alteratie deed de kapel als zodanig geen dienst meer. Ze werd gebruikt als timmerwerkplaats, als bergplaats van de gravenmaker, of als stookhuis. Wat er met het drieluik gebeurd is, is onduidelijk, maar voornamelijk is alleen van deze ets nog maar op te maken wie de afgebeelde figuren zijn.¹³⁸ Aan de hand van deze ets zal ik proberen de familiegeschiedenis van de Boelens te achterhalen en hun belang voor het (geestelijk) leven in Amsterdam te schetsen.¹³⁹

¹³⁴ J. van Wieringen Ghijsbertsz., *Het patriciaat van Amsterdam, vertegenwoordigd door de genealogie van 't geslacht Boelens, met aangehuwde familiën en nakomelingschap*, heruitgave door J.A. Alberdingk Thijm (Amsterdam 1884) 1-58.

¹³⁵ Ibidem, fol.2

¹³⁶ Zoals beschreven in het voorgaande citaat van Vondel's lofdicht op Cornelis de Graeff.

¹³⁷ Jan Wagenaar, *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, schoolen, schutterye, gilden en regeeringe* (Amsterdam 1760) dl.1, 105. Deze ets is vervaardigd door Jan Goeree ongeveer 1760. Ook online: Beeldbank Amsterdam, s.f. 'Boelinger- of Otterskoor', <http://www.beeldbank.amsterdam.nl>

¹³⁸ De ets is afgebeeld als afbeelding II, een reconstructie van de triptiek als afbeelding III.

¹³⁹ De volgende uitspraken zijn mede gebaseerd op de studie van J.F.M. Sterck, *Het Boelens- of Otterkoor*, 65-92. Aangezien zijn studie meer dan honderd jaar oud is, verdient de genealogie van de familie Boelens meer aandacht. J.E. Elias heeft, door onderzoek te doen in het Amsterdamse Gemeentearchief, ook een stamboom kunnen achterhalen, toch is deze studie ook te oud om nog volledig te zijn. Door gebrek aan tijd heb ik nog geen volledige genealogie kunnen achterhalen, daarom baseer ik mijn stamboom op deze studies. Bijlage 4. Vgl. J.E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795* (Haarlem 1903) dl.1, 111-124.

Kapellen namen bij de middeleeuwse kerkbouw een belangrijke plaats in. Behalve door de bijzondere wijding aan een patroonheilige, hadden de voornaamste kapellen door hun ligging vaak ook nog een speciale betekenis. De kapel aan de westzijde van de ingang werd meestal een doopkapel, en de kapellen rondom het koor werden doorgaans opgedragen aan heiligen waarin de stichters hun patroonheilige zagen. Deze stichters, meestal rijke families of gilden, lieten vaak hun leden in de kapel begraven en lieten voor hen missen opdragen, om hun zielenheil veilig te stellen. Op een altaar werden meestal het liturgische vaatwerk en de liturgische gewaden bewaard. In de Nieuwe Kerk zijn vierendertig kapellen gesticht, waar onder het Boelens- of Otterkoor.¹⁴⁰ De Boelenskapel lag tussen de St. Laurens- en Lieve Vrouwekapellen en werd in 1510 door de priester Vechter Dirkszn. Boelens gesticht, een oom van Andries Boelens.

De leden van de familie Boelens hebben zich regelmatig ingezet om de bloei van het kartuizerklooster te bevorderen, en dat begon met Dirk Boelens. Hij stichtte voor het zielenheil van hemzelf, zijn vrouw en van beide families een kapel voor vijf weekmissen ter ere van de heilige Andries. De prior van het klooster zou de collator van de kapel zijn. Voor het onderhoud van de kapel schonk Dirk de rente op een stuk land; de oorkonde werd medebezegeld door de stad Amsterdam.¹⁴¹ Dat de kapel ter ere is van de heilige Andries tekent de al vroeg bestaande band¹⁴² van de familie Boelens met de Amsterdamse kartuizers, wier klooster St.Andries als patroonheilige heeft. Dirk Boelens is in 1459 begraven in de Nieuwe Kerk.¹⁴³ Zijn kleinzoon, priester Vechter Dirksz. Boelens, stichtte dus op 4 januari 1510 het Boelenskoor¹⁴⁴, met vier graven voor zijn familie en een altaar om daar “tot ewigen dagen”¹⁴⁵ voor de zielen van zijn familie te laten bidden. Tien jaar later, op 27 november 1520, stierf Vechter Dirkszn. en werd volgens zijn wens in de door hem gestichte kapel in de Nieuwe Kerk begraven. Deze laatste rustplaats is hem en zijn familie echter niet lang gegund: zesenvestig jaar later is zijn kapel geheel vernield. Zijn verbod om de kapel te mogen “toescutten” of het voorschrift “haer open te laten omme een iegelijk daerinne te sitten en knyelen omme syn devotie te doen”¹⁴⁶ werd geheel genegeerd: de kapel is later

¹⁴⁰ Voortaan: ‘Boelenskoor’.

¹⁴¹ GAA, archief BW, inv.nr. 577c, envelop G 538, 6 mei 1458.

¹⁴² Dirk Boelens (†1459) is immers de overgrootvader van Andries Boelens

¹⁴³ Zijn naam komt voor op de monumentale zerk van de Boelenskapel, na die van zijn ouders Boel Dirksz. en moeder Duifje.

¹⁴⁴ Bessem, oork.nr. 623, 4 januari 1510, “Schepenen van Amsterdam oorkonden dat de kerkmeesters van de Nieuwe Kerk heer Vechter Dirksz., priester, erkennen als stichter van de door de kerkmeesters gebouwde en door heer Vechter betaalde nieuwe kapel naast de Drapenierskapel, het onderhoud van deze kapel op zich nemen en de aan de stichter toekomende rechten op de kapel en het altaar en de graven daarin erkennen.”

¹⁴⁵ Idem.

¹⁴⁶ Idem.

afgesloten en gebruikt als opslagplaats voor de doodgraver.¹⁴⁷ Zelfs zijn twee grafzerken zijn verdwenen, al is het waarschijnlijk dat de familie deze zelf verwijderd heeft. Omtrent 1540 is namelijk een grote gedenksteen geplaatst met fraai beeldhouwwerk, nog steeds te bezichtigen in de Nieuwe Kerk, maar bijna volledig afgesleten.¹⁴⁸ Met het verdwijnen van de grafzerken van Vechter Dirkszn. Boelens zijn verdere bijzonderheden uit zijn leven meegegaan.

¹⁴⁷ S.A.C. Dudok van Heel, 'Een kooplieden- patriciaat kijkt ons aan of de emancipatie van het Amsterdams portret tot 1578', in: R. Kistemaker en M. Jonker, *De smaak van de elite. Amsterdam in de eeuw van de beeldenstorm* (Amsterdam 1986) 24.

¹⁴⁸ Er is wel een reconstructietekening gemaakt, zie afbeelding IV. Tekening vervaardigd door S. de Clerq, in: J.F.M. Sterck, 'Eenighe documenten betreffende de familie Boelens- Den Otter', in: *Oud Holland* (Amsterdam 1893) dl.1, 47.

Hfst. 3.4 De grafzerk van Claes Hillebrandszn. Boelens- Den Otter

De half uitgesleten beeltenis van de man op de ‘nieuw’ geplaatste grafzerk kan gezien worden als die van de tweede stichter van de Boelenskapel, want hij heeft deze overladen met giften¹⁴⁹, waaronder enkele kunststukken: Nicolaes Hillebrandszn. den Otter.¹⁵⁰ Aangezien deze gedenksteen het enige overblijfsel is van de Boelenskapel, ligt het voor de hand dat ik er even bij stilsta.

Deze, voor Amsterdam unieke, gebeeldhouwde Renaissance-grafsteen meet drie meter bij één meter zeventig en is omstreeks 1879 verplaatst uit de Boelenskapel naar de middelste kapel, door Meeus Doos gesticht. Ook al was de nieuwe plaats enigszins bevreemdend, destijds was het wel de juiste keuze, aangezien de door zand en puin gevulde Boelenskapel het zicht op de steen ontnam. Nicolaes (Claes) den Otter ligt afgebeeld in vol priesterlijk ornaat, met in zijn handen een kelk, zoals hij op zijn sterfbed gelegen heeft. De kelk lijkt met geweld uitgehakt (vermoedelijk door protestanten), maar de versieringen van de kazuifel zijn nog redelijk zichtbaar: het zijn de afbeeldingen van de *Salvator Mundi*, van de heiligen Petrus, Paulus en Johannes. Tussen de grillige randversiering, tussen en boven de engelen, zijn de wapens aangebracht van de families Boelens, Beths, Zael en Den Otter.¹⁵¹ In het midden, onder zijn voeten, staat het schild van Claes den Otter, met zijn merk en de letters ‘bb’.¹⁵² Deze letters op een schild worden ook wel het ‘huismerk’ genoemd, een eenvoudige tekening waarvan de afkomst van de persoon af te leiden is. In de Oude- en Nieuwe Kerk zijn er nog vele te vinden. Zo ook op de grafzerk van Claes Boelens- Den Otter, middenonder. Op de vier hoeken staan in medaillons de vier Evangelisten afgebeeld en het randschrift luidt, voor zover op te maken:

Hier legge. begre. boel henrikz. boel dirckz. en duyf sy wijf. dirck boelez. heer vechter en griete boele sy kinderen. en hier leyt begve. Meester Claes Hillebrant Boelenmdxl. de xxij septembris

Onder het beeld staat met grote letters “I.v.m. (In Venerabilem Memoriam) Claes Hillebrantz. Boelen 1540” en zijn spreuk “Crux Pellit Omne Crimen” (Het kruis neemt alle schuld weg).

¹⁴⁹ Claes den Otter schonk ook de gebrandschilderde ramen en een triptiek. Op deze triptiek kom ik later terug.

¹⁵⁰ Nicolaas Hillebrandszn. den Otter was priester, pastoor van de Nieuwe Kerk en na 1533 prior van het St. Cecilia-convent. Hij is de zoon van Margriet III Boelens en Hillebrant Jansz. den Otter.

¹⁵¹ Boelens: schild met een groen veld en een zilveren dwarsbalk, met de letters N.H.B. (Nicolaes Hillebrandszn. Boelens). Beths: schild in zwart met drie gouden penningen. Zael; schild in rood, twee zilveren dwarsbalken, de bovenste met drie en de onderste met twee zwarte Andreaskruisen. Den Otter: gedeeld schild met in goud een zwarte vogel op een rode kruk, waaromheen een zilveren lint kronkelt; in zilver een otter in natuurlijke kleur.

¹⁵² De grafzerk van Claes Boelens- Den Otter is afgebeeld als afbeelding IV. Zijn huismerk staat middenonder.

Wie is de hoofdpersoon van dit grafmonument? Net als Willem Eggert, de stichter van de Nieuwe Kerk, was ook de familie Den Otter afkomstig uit Purmerend.¹⁵³ De stamvader, Claes Woutersz. in den Otter, was een rijke poorter en handelaar met Engeland. Hij is door koning Eduard IV van Engeland tot ridder geslagen omdat hij in 1470, toen de koning gedwongen moest vluchten naar de Nederlanden, hem een flinke som geld geleend had. Met veel politiek inzicht heeft Claes Woutersz. twee van zijn drie kleinkinderen¹⁵⁴ uitgehuwelijkt aan twee van de oudste en rijkste geslachten van Amsterdam: de familie Beths en de familie Boelens. Floris Jansz. trouwde Alida Jan Bethsdr. en Hillebrand Jansz. in den Otter werd door zijn huwelijk met Grietje Dirksdr. Boelens¹⁵⁵ de vader van Claes Hillebrandsz. den Otter en zijn oudere broer Dirk Hillebrandsz., later burgemeester van Amsterdam.

Claes Boelens-Den Otter¹⁵⁶ werd in Amsterdam geboren in 1496 en verwerfde na zijn studie volbracht te hebben de titel van *S. Theologiae Licentiatus*. Hij was tot priester gewijd en het vermoeden is dat hij toegetreden was tot de orde van de franciscanen, omdat hij in 1533 prior werd van de nonnen in het S. Cecilia-convent in Amsterdam, die ook van deze orde waren. Daarnaast was hij nog pastoor in de Nieuwe Kerk en Ridder van Jeruzalem, wat doet vermoeden dat hij een pelgrimstocht naar het Heilige Land heeft ondernomen, in die dagen een heroïsche onderneming. Claes Boelens- Den Otter overleed op 22 september 1540. Alardus van Amsterdam maakte een uitvoerig grafdicht op de pater van het Cecilia-convent. Waarschijnlijk verbleef Alardus ten tijde van het overlijden van Claes in datzelfde klooster, zoals hij wel vaker deed.¹⁵⁷ Wel opvallend dat een man, die een prachtige grafsteen en een uitvoerig lofdicht verdiend heeft, zo in de vergetelheid geraakt is. Misschien is dit te wijten aan het feit dat de Katholieke Kerk in moeilijke tijden verkeerde: nieuwe godsdienstbegrippen drongen steeds meer door tot de burgers en deden het algemeen moreel niet veel goeds. Cornelis Crocus, Alardus van Amsterdam en Claes Boelens- Den Otter deden er echter alles aan om misstanden en godsdienstig verval binnen het katholicisme tegen te gaan. Claes Boelens wist met kracht de kloostertucht te handhaven, gaf werk aan de vrouwelijke jeugd, degelijk onderwijs aan de jongens, verzorgde de wezen en de armen en stichtte gast- en bedehuizen. Als censor van de goede zeden heeft hij misschien daarom een lovend grafdicht en een overvloedig versierde grafzerk verdiend.

¹⁵³ De familienaam 'Den Otter' is mogelijk afkomstig van de grootste vijand van de visserij in die tijd, de otter. De familie Den Otter had de otter als een soort zegetekens boven zijn voordeur hangen, aangezien de familie ook veel inkomsten haalde uit de visserij. J.F.M. Sterck, 'Eenighe documenten betreffende de familie Boelens-Den Otter', in: *Oud- Holland* (Amsterdam 1894) dl. 1, 45.

¹⁵⁴ Hun ouders waren Jan Claes Woutersz. den Otter († 1480) en Rengermoer Jansdr. van Monnikendam.

¹⁵⁵ De zus van de eerder beschreven burgemeester Andries Boelens.

¹⁵⁶ Hij heeft later ook de naam van zijn moeder aangenomen.

¹⁵⁷ Vgl. A.J. Kölker, *Alardus Aemstelredamus en Cornelius Crocus, twee Amsterdamse priester-humanisten. Hun leven, werken en theologische opvattingen* (Nijmegen 1963) 9-54. Het oorspronkelijk uitgegeven grafdicht van Amsterdam is zeer zeldzaam verkrijgbaar: Alardus van Amsterdam, *Theophilacti Bulgariae Archiepiscopi Epistola cum primis elegans ac pia* (Leuven 1541). Ook in: Sterck, *Boelens- of Otterkoor*, 80-81.

Terug naar de ets van het Boelenskoor. De afbeelding vertoont het altaar, gesticht door Vechter Dirksz. Boelens, met brandende kaarsen. Op de achtergrond zijn fragmenten van ramen te zien, maar deze zijn te vaag om te duiden wie de afgebeelde personen zijn. Op de voorgrond is een koorhek te zien met familie-wapens. De afgebeelde personen zijn leden van de familie Boelens-Den Otter, echter aangezien de ets pas rond 1760 vervaardigd is, lijkt het mij onmogelijk om aan de hand van gezichtskenmerken de personen correct te identificeren. Ze waren immers al jaren geleden overleden. Daarbij lijkt de kleding die zij dragen niet typisch zestiende eeuws.¹⁵⁸ Op de voorgrond zijn twee jongens aan het knikkeren. Meest opvallend is echter het drieluik op het altaar, dat vrij gedetailleerd is getekend. Sterk uitvergroot zijn enkele personages wel te achterhalen.¹⁵⁹ Hillebrandz. Boelens-Den Otter is degene die het drieluik geschonken heeft. Het schenken van zo'n familietafereel voor een kapel had waarschijnlijk tot doel om de gedachten aan de voorouders levend te houden en om enkele belangrijke voorouders te vereeuwigen, wat waarschijnlijk ook de reden van Claes Boelens is geweest om enkele voorouders te laten afbeelden.

Op het middenpaneel is de Heilige Maagd Maria, aan wie de kapel was toegewijd, afgebeeld op een troon, met Christus op haar schoot, gekroond door twee engelen. De personen zijn ook redelijk herkenbaar: het zijn de twee stichters van de Boelenskapel. Links voor de voeten van Maria ligt Vechter Dirksz. Boelens geknielend, als procurator van de kartuizers is hij herkenbaar aan zijn lichte habijt en staf. Met zijn rechterhand lijkt het alsof hij zijn stichting van de kapel wil opdragen aan haar patrones. Claes Boelens knielt rechts, in het donkere ordekleed van de franciscanen en in aanbiddende houding, beschermd door zijn patroon, bisschop St. Nicolaas, een echte Amsterdamse heilige en misschien ook zijn naamgever.¹⁶⁰ De verklaring van de personen op de zijdeuren ligt minder voor de hand; zelfs op de vergroting zijn ze moeilijk te onderscheiden. De heilige die op de linkerdeur de achtergrond vormt, kan door het duidelijk zichtbare X- kruis niemand anders zijn dan de heilige Andreas, de patroon van Andries Boelens en het kartuizerklooster St. Andries-ter-Zaliger-Haven. Het lijkt mij dan ook hoogst waarschijnlijk dat één van de knielende personen voor St. Andries zijn naamgenoot Andries Boelens moet zijn, de man van groot aanzien en vermogen.¹⁶¹ Hij was de beroemdste onder de familieleden van Claes Boelens en zal

¹⁵⁸ Vgl. B.M.A.M. du Mortier, 'Het kledingbeeld op Amsterdamse portretten in de 16e eeuw', in: R. Kistemaker en M. Jonker (red.), *De smaak van de elite, Amsterdam in de eeuw van de beeldenstorm* (Amsterdam 1986) 40-60.

¹⁵⁹ Het drieluik is sterk vergroot afgebeeld als afbeelding III.

¹⁶⁰ De Oude Kerk had St. Nicolaas ook als patroonheilige en heet eigenlijk de St. Nicolaaskerk.

¹⁶¹ Zijn biografie is reeds eerder beschreven.

daarom niet ontbreken op dit tafereel, al ligt zijn stoffelijk overschot niet begraven in de Boelenskapel, maar in de Buitenlandvaarderskapel van de Oude Kerk, graf 62/3.¹⁶² Uiteraard heeft Claes ook zijn ouders laten schilderen: zijn moeder Margriet Dirksdr. Boelens knielt waarschijnlijk op de rechterdeur, met waarschijnlijk achter haar haar patrones St. Margaretha, met het stralende kruis waarmee ze de duivel overwonnen heeft.¹⁶³ Waarschijnlijk is de andere knielende man op de linkerdeur de broer van Claes Boelens-den Otter, Dirk Hillebrandsz. den Otter¹⁶⁴. Zijn dochter, Margriet Dirk Hillebrand Ottersdr. Boelens,¹⁶⁵ trouwde op 15 juli 1545 met de geleerde Pieter Jacobsz. Schaep. Ook zij is, weliswaar op jeugdige leeftijd, waarschijnlijk afgebeeld op de rechterdeur. Haar vader Dirk Hillebrandsz. den Otter werd in 1545 burgemeester en stierf, zevenentachtig jaar oud, in 1580. Op het laatst van zijn leven was hij geheel 'kindsch' geworden:¹⁶⁶

zoodat hy eindelyk syn vermaek schepte daerinne dat hij syn beste tabbaert aantrekkende ende syn beste slaepmuts opgeset hebbende gink sitten in een groote schoone stoel in de beste pronkkamer van sijn huys. Ende alsoo beide syn soonen getrouwt buitenshuis waren wonende so hadde hy een touw doen maken bij de schelle aen de stoel nederhangende opdat indien hem eenige flaute mocht overcomen hy syn meyt tot syn assistentie zoude mogen binnenschellen. [...] Om dat hy beroert was ende door ouderdom na kindtsheydt helde lieten sy hem thuis.¹⁶⁷

Omdat hij dus te oud en te seniel geworden was, werd Dirck den Otter ook na de *Alteratie* ongemoeid gelaten. Uit hem is een katholieke tak ontstaan, want zijn kleinzoon Jacob Pietersz. Schaep keerde in 1588 naar zijn oude geloof terug. Aangezien de meeste familieleden van Claes Boelens op de triptiek staan afgebeeld, zou het jongetje op de voorgrond aan de kant van de mannen, het broertje van Margriet Boelens, Floris Dirk Hillebrandsz.¹⁶⁸ kunnen zijn. Zijn zus is immers ook afgebeeld, en dan zal hij waarschijnlijk niet vergeten zijn.

¹⁶² Waarschijnlijk is Andries Boelens in de Oude Kerk begraven omdat zijn vader daar ook begraven ligt. Ik heb nog geen andere redenen kunnen bedenken. Zijn vader Boel Dirk Boelensz., is op 10 januari 1483 begraven in de Oude Kerk, graf 62.

¹⁶³ A. Noach is het hiermee niet eens: hij meent dat deze knielende vrouw de echtgenote van Andries Boelens is, Marie Jan Bethsdr. Daarbij zou de schilder de namen 'Margaretha' en 'Marie' omgewisseld hebben. Dit lijkt mij echter zeer onwaarschijnlijk. Vgl. A. Noach, 'Jacob Cornelisz. van Oostsanen en het geslacht Boelens', in: *Historia, maandschrift voor geschiedenis en kunstgeschiedenis* (Amsterdam 1940) dl. 6, 230-231.

¹⁶⁴ Geboren 1493- † 20 oktober 1580.

¹⁶⁵ Geboren 15 juli 1526

¹⁶⁶ C.M.Cappon, 'De zaak Marie Andriesdr. Boelens: de rechtsgang van een gevluchte religieuze (1525-1532)', in: *Miscellanea consilii magni, bijdragen over rechtspraak van de Grote Raad van Mechelen*, (Amsterdam 1984) dl.2, 87.

¹⁶⁷ Idem

¹⁶⁸ Geboren in 1530.

Nadat de belangrijkste leden van de familie Boelens- Den Otter geïdentificeerd zijn, blijft natuurlijk de vraag: wat is er met het drieluik gebeurd? Is het verloren gegaan tijdens de beeldenstorm? Waarschijnlijk niet, om twee redenen: de ets van de Boelenskapel is in 1765 vervaardigd door Jan Goeree. Deze ets laat het drieluik vrij gedetailleerd zien. Op de achtergrond ziet men nog de fragmenten van enkele glazen, verder is de kapel vrij kaal. Het lijkt mij dat de triptiek nog bestond ten tijde van de vervaardiging van de ets en dus heeft het kunstwerk dan ook de hevige brand in de Nieuwe Kerk van 11 januari 1645 overleefd, waarschijnlijk doordat de familie het al vòòr de beeldenstorm in veiligheid heeft gebracht. Mocht het drieluik in particulier bezit zijn geweest, dan zou Goeree contact moeten hebben gehad met de eigenaar. De tweede reden: de archeoloog Gerrit Pietersz. Schaep is een nazaat van Pieter Jacobz. Schaep, de man van Margriet Dirksdr. Boelens.¹⁶⁹ Gerrit Schaep was oudheidkundige, geboren in 1599 en overleden 21 juni 1655. Mocht het schilderij in zijn bezit zijn geweest, dan kwam het na zijn overlijden zeker toe aan zijn familie. In het archief van de familie Schaep wordt dan ook gewezen op hen als de bezitters van “het tafereel ten huize van Jacob Schaep’s erfgenamen”.¹⁷⁰ De katholieke tak van de familie Schaep stierf in 1727 uit, de triptiek was volgens S.A.C. Dudok van Heel toen nog in hun bezit.¹⁷¹ Sindsdien ontbreekt ieder spoor van dit drieluik.

¹⁶⁹ ‘Grietje’ Boelens (1525-1582) is de jongst afgebeelde vrouw op het drieluik.

¹⁷⁰ Sterck, *Boelenskoor*, 90.

¹⁷¹ Dudok van Heel, *Een regentenpatriciaat kijkt ons toe*, 24.

Volgens S.A.C. Dudok van Heel is er echter nog meer overgebleven van het Boelenskoor.¹⁷² In een kerkje te Llanwenllwyfo hangen namelijk nog twee glas-in-loodramen, waarop het Amsterdamse stadswapen is aangebracht, naast twee wapens uit de familie Boelens-Beth: die van Andries Boelens en zijn vrouw Marie Jan Bethsdr.¹⁷³ Deze glazen, laatstelijk afkomstig van het kartuizerklooster te Leuven, zijn in de Napoleontische tijd in Engeland terecht gekomen. Hoe het kerkje te Llanwenllwyfo (Wales) aan de glazen is gekomen, is onbekend. Een derde glas is in een New Yorkse verzameling terecht gekomen.¹⁷⁴ De glazen zijn van Mechelse makelij en omstreeks 1525 vervaardigd, aangezien de kleding van de afgebeelde personen naar de mode van de laatste decennia van de vijftiende eeuw en de vroege jaren van de zestiende eeuw is. Het gedeelde wapen Beth-Boelen¹⁷⁵ suggereert dat de knielende man voor St. Andries één van de zonen van Andries Boelen en zijn vrouw Marie Jan Bethsdr. is, namelijk burgemeester Allert Andriesz. Boelen. Het wapen van Amsterdam wijst er op dat de man Allert Andriesz. Boelen is, aangezien hij, als enige zoon uit dit huwelijk, burgemeester geworden is.

Er zijn drie gebouwen waar de glas-in-loodramen oorspronkelijk gehangen kunnen hebben: de familie Boelens was een begunstiger van het kartuizerklooster St. Andries, daarom waren de glazen misschien voor dit klooster vervaardigd. St. Andries is namelijk duidelijk afgebeeld als beschermheilige van Allert Boelens. Maar op het eerder besproken drieluik is ook St. Andries afgebeeld, waardoor de glazen misschien in het Boelenskoor in de Nieuwe Kerk gehangen hebben. Daarbij heeft de stamvader van de familie, Dirk Boelens, een jaar voor zijn dood een nieuw St. Andriesaltaar en een vicarie geschonken aan de Nieuwe Kerk.¹⁷⁶ Ten derde zouden de glazen bedoeld kunnen zijn voor de Oude Kerk, omdat de vader van Allert, Andries Boelens, daar begraven is. Misschien dat Allert met het glas wilde aangeven dat hij bad voor de ziel van zijn vader, die kort vóór 1525 overleden is.¹⁷⁷ Een nadere bestudering van deze glazen zou misschien meer duidelijkheid kunnen verschaffen.

Dat de familie Boelens veel betekend heeft voor het geestelijk leven in Amsterdam in de late Middeleeuwen, is inmiddels aangetoond. De familie heeft niet alleen kostbare geschenken gegeven aan de Oude- en Nieuwe Kerk en het kartuizerklooster St. Andries-ter-Zaliger-Haven, maar zij was ook nauw verbonden met het Amsterdamse religieuze leven:

¹⁷² Idem.

¹⁷³ Zie afbeelding V. Afbeelding uit: Dudok van Heel, *Een regentenpatriciaat kijkt ons toe*, 24.

¹⁷⁴ Dudok van Heel weidt nauwelijks uit over zijn bron, Dr. H.G. Wayment. Het is niet bekend of zij iets gepubliceerd heeft over deze glas-in-loodramen. Zij heeft alleen maar Dudok van Heel gewezen op het bestaan ervan.

¹⁷⁵ Rechterbovenhoek afbeelding V, voor de kleuren van het wapen: zie voetnoot 157ff.

¹⁷⁶ Een vicarie is een jaarlijkse rente uit goederen gegeven aan een clericus, als vergoeding voor een door hem te verrichten geestelijke bediening. Vgl. voetnoot 153 ff.

¹⁷⁷ Andries Boelens is in 1519 overleden en ligt in de Oude Kerk begraven.

Vechter Dirksz. Boelens was priester en stichtte de Boelenskapel in de Nieuwe Kerk. Claes Hillebrandsz. Boelens- den Otter was prior van het St. Cecilia-convent in dezelfde stad en bekend als groot weldoener en verdediger van het katholieke geloof; enkele vrouwelijke familieleden werden in datzelfde convent ondergebracht.¹⁷⁸ Er is echter nog één schilderij bewaard gebleven dat aantoont dat de familie Boelens en de Amsterdamse kartuizers nauwe banden onderhielden: *De Geboorte van Christus*, door Jacob Cornelisz. van Oostsanen.

¹⁷⁸ Op deze vrouwen kom ik later terug.

Hfst. 4 Synthese: De geboorte van Christus, schilderij van Jacob Cornelisz. van Oostsanen

Hfst 4.1 Jacob Cornelisz. van Oostsanen

In 1512¹⁷⁹ schilderde Jacob Cornelisz. van Oostsanen het schilderij *De geboorte van Christus*, tegenwoordig in het bezit van het Museo e Galleria Nazionale di Capodimonte in Napels.¹⁸⁰ Het is een bijzonder gedetailleerd schilderij van uitmuntende kwaliteit, waarop direct kartuizer monniken herkenbaar zijn.¹⁸¹ Aangezien het dagelijks leven van de Amsterdamse kartuizers moeilijk te duiden is uit geschreven bronnen, is het schilderij van Van Oostsanen een essentiële aanvulling. Daarom gebruik ik dit schilderij als spil in het onderzoek naar het leven van de monniken van St. Andries-ter-Zaliger-Haven en de familie Boelens.

Jacob Cornelisz. van Oostsanen (ca. 1472-1533) is een vrij onbekende schilder.¹⁸² Er zijn ook nauwelijks documenten overgeleverd met betrouwbare informatie over zijn leven. Zijn oeuvre, waaronder schilderijen, houtsneden en plafondschilderingen, is van bijzonder hoge kwaliteit en werd in zijn tijd zeer gewaardeerd. In de loop der tijd is de schilder echter bij het grote publiek in de vergetelheid geraakt. In de geschriften van Karel van Mander,¹⁸³ de vroegst bekende kunsthistoricus van Nederland, is nog iets te achterhalen over het leven van Van Oostsanen. Van Mander schreef namelijk een reeks van biografieën van Nederlandse kunstenaars en bracht deze samen in zijn *Schilder-boeck*, dat in 1604 werd uitgegeven.¹⁸⁴ Vaak blijken de vermeldingen van Van Mander over kunstenaars overeen te komen met later gevonden archiefdocumenten,¹⁸⁵ waardoor zijn werk de basis wordt van de biografie van Van Oostsanen.

Van Mander vermeldt niet de precieze geboortedatum van Van Oostsanen, maar wel dat de zoon van Jacob Cornelisz., Dirck Jacobz, in 1567 bijna zeventig jaar oud was. Jane Carroll

¹⁷⁹ Op de architraaf boven de achterste boog staat als inscriptie 'ANNO 1512 FACTA'.

¹⁸⁰ Jacob Cornelisz van Oostsanen, *De Geboorte van Christus*, Museo e Galleria Nazionale di Capodimonte, inv.nr. 3. D. Meuwissen heeft met behulp van infrarood- reflectografie inmiddels onomstotelijk vastgesteld dat Van Oostsanen de schilder is van dit paneel. Vgl. D. Meuwissen, A 'painter in black and white': the symbiotic relationship between the paintings and woodcuts of Jacob Cornelisz. van Oostsanen, nog te publiceren.

¹⁸¹ Afbeelding VI, *De geboorte van Christus*, Jacob Cornelisz. van Oostsanen, 1512.

¹⁸² Deze biografie van Van Oostsanen is deels gebaseerd op het onderzoek van M. Leeflang en D. Meuwissen, *Ondertekend, onderzoek naar de schilderijen van Jacob Cornelisz. van Oostsanen* (Groningen/Oostzaan 2003) 7-18.

¹⁸³ Karel van Mander leefde van 1548 tot 1606.

¹⁸⁴ K. van Mander, *Het schilderboek, het leven van de doorluchtige Nederlandse en Hoogduitse schilders* (Amsterdam 1995) herziene versie door J.L. de Jong.

¹⁸⁵ H. Miedema heeft de complete werken van Karel van Mander aan de hand van archiefdocumenten onderzocht, in: H. Miedema, *Kunst, kunstenaar en kunstwerk bij Karel van Mander: een analyse van zijn levensbeschrijvingen* (Alphen aan den Rijn 1981) 87-89.

redeneert in haar dissertatie dat Jacob Cornelisz. tussen 1472 en 1477 geboren moet zijn.¹⁸⁶ Volgens Van Mander zou Jacob Cornelisz. geboren zijn in Oostsanen (tegenwoordig Oostzaan), een dorpje ten noorden van Amsterdam. Hoewel de kunstenaar later naar Amsterdam zou verhuizen, dankt hij zijn familienaam aan het dorp Oostzaan. Jacob trouwde met Anna en samen kregen ze vier kinderen, waaronder een dochter die ook Anna heette en op wie Jan van Scorel, de meest bekende leerling van Van Oostsanen, verliefd zou zijn geweest. Twee van de drie zonen, Cornelis Jacobsz. en Dirck Jacobsz. zouden later eveneens schilder worden.¹⁸⁷ Rond 1500 kocht Jacob Cornelisz. een huis aan de Kalverstraat in Amsterdam. Of hij hier woonde of werkte - of misschien allebei - is niet bekend. Uit deze periode is, voor zover bekend, geen gesigneerd werk bewaard gebleven of werk dat direct met hem in verband gebracht kan worden. Hij begon zijn carrière als schilder rond zijn dertigste jaar, voor die tijd een behoorlijke leeftijd om een carrière te starten, maar gezien de prijzen die hij voor zijn werk kon krijgen, de vele kopieën naar zijn composities en de hoge productiviteit, kan vermoed worden dat Jacobs loopbaan voorspoedig verliep en dat hij een grote werkplaats had. Jan van Scorel werd één van zijn medewerkers in 1512. Rond 1520 was Jacob kennelijk welvarend genoeg om een tweede huis in de Kalverstraat te kunnen kopen, destijds ook al een levendige straat, waar handel werd gedreven en de veemarkt plaatsvond. Amsterdam was aan het begin van de zestiende eeuw een stad in ontwikkeling, waar veel werklieden naartoe trokken om daar hun geluk te beproeven. Door deze grote toestroom werden de lonen laag, waarvan de kooplieden profiteerden door massagoederen als rogge, teer, vlas en hennep goedkoper te kunnen verscheppen dan hun concurrenten. Noord-Nederland kwam zo aan de top van welvarende handelsgebieden van West-Europa. Deze, voor Jacob Cornelisz. schijnbaar onbelangrijke informatie, blijkt toch van belang als we naar zijn opdrachtgevers kijken, want dankzij deze economische vooruitgang waren er mensen die geld overhadden voor een kunstwerk van Van Oostsanen. Zijn opdrachtgevers hebben dan ook behoord tot de kring van zeer welgestelde katholieke patriciërs die de dienst uitmaakten in Amsterdam, waaronder de familie Boelens.¹⁸⁸ Volgens Carroll zou er een bijna koortsachtige situatie zijn ontstaan waarin de nieuwe katholieke rijken niet wisten hoe snel zij passende decoraties voor de Amsterdamse katholieke instituten moesten verzorgen.¹⁸⁹ Gevolg was een grote opleving van de (schilder-)kunst in Amsterdam in de vroege zestiende eeuw. Jacob Cornelisz. was de aangewezen persoon om aan deze vraag te voldoen.

¹⁸⁶ Carroll gaat er vanuit dat Jacob Cornelisz. zijn zoon gekregen heeft tussen zijn vijftiende en twintigste levensjaar. Als Dirk Jacobsz. in 1567 zeventig jaar oud was, dan moet Jacob Cornelisz. tussen 1472 en 1477 geboren zijn. Vgl. J. Carroll, *The paintings of Jacob Cornelisz. van Oostsanen 1472?-1533* (University of North Carolina at Chapel Hill 1987) ongepubliceerd.

¹⁸⁷ Leeflang en Meuwissen, *Ondertekend*, 10.

¹⁸⁸ Ibidem, 11.

¹⁸⁹ Carroll, *The paintings*, 6.

Op 18 oktober 1533 werd een inventaris van Jacobs bezittingen opgemaakt. Anna was toen weduwe. Uit deze informatie kan worden opgemaakt dat Jacob waarschijnlijk in 1533 overleed. Zijn vrouw Anna hield het woonhuis aan en stierf vermoedelijk achttien jaar later, in 1551. Er blijft nog weinig bekend over de levensloop van Jacob Cornelisz., maar wat zeker is, is dat ondanks zijn vroegst bekende zelfportret¹⁹⁰ en het feit dat hij de leermeester van Jan van Scorel was, hij een zeer ondergewaardeerd kunstenaar is.¹⁹¹

Jacob Cornelisz. maakte veel werken, waaronder altaarstukken, devotiestukken, historische en moraliserende schilderijen, portretten, houtsneden en ontwerpen voor glasvensters en tapijten. Tegenwoordig zijn er ongeveer zevenentwintig schilderijen, een aantal tekeningen en tweehonderd houtsneden van Jacob bekend, die met zekerheid aan hem toegeschreven kunnen worden. Hij wordt gezien als een kunstenaar die werkte op de overgang van de late Middeleeuwen naar de Renaissance, een soort schakelfiguur tussen de vijftiende-eeuwse traditie en de vanaf 1525 doorbrekende Nieuwe Kunst. Zijn schilderijen geven een beeld van populaire onderwerpen en trends in de stijl van die periode. In stilistisch opzicht bleef hij conservatief bedacht hij nauwelijks nieuwe thema's. Daarentegen maakte hij bestaande thema's populair en combineerde hij bestaande motieven tot een nieuwe beeldtaal. Dankzij Italiaanse prenten en de reis naar Italië van zijn leerling Jan van Scorel, was hij bekend met de ontwikkelingen op kunstgebied van dit land. Invloeden hiervan zijn in zijn latere werken zichtbaar.¹⁹²

Rond 1512 is er een omslag in de stijl van Van Oostsanen te ontdekken. Friedländer ziet dit keerpunt duidelijk in *De Geboorte van Christus* uit datzelfde jaar.¹⁹³ Er is een verandering in de benadering van de compositie. De overgang tussen de voorgrond en de achtergrond gaat geleidelijker en de omgeving waar de scène zich afspeelt wordt uitvoeriger weergegeven. *De Geboorte van Christus* wordt tevens gekenmerkt door een overvloed aan personen en karakters. Afgebeelde personen hebben meer individualiteit, een duidelijker gezichtsuitdrukking en ze bewegen levendiger. Dit schilderij vertoont ook invloeden uit de Italiaanse kunst: zuilen zijn versierd met Italiaanse ornamenten en de engelen (putti) doen ook Italiaans aan. Ook het gebruik van kleur verandert in deze periode: de blauwe en groene kleuren overheersen niet meer, maar zijn opgenomen in een scala aan kleuren waarbij de rood- en oranjetinten lijken te overheersen.¹⁹⁴

Dat Van Oostsanen een traditionele kunstenaar was, had misschien ook te maken met zijn opdrachtgevers en de kringen waarin hij zich bevond. Hij was in het bezit van twee huizen, wat erop duidt dat hij een vermogend man was. Eén van de opdrachtgevers was de

¹⁹⁰ Zelfportret Jacob Cornelisz. van Oostsanen, 1533, Rijksmuseum Amsterdam, afbeelding VII.

¹⁹¹ Leeftang, 12.

¹⁹² Ibidem 13.

¹⁹³ M.J. Friedländer, *Early Netherlandish painting* (Leiden/Brussel 1975) dl.10 en 11, 57.

¹⁹⁴ Leeftang, 14.

welgestelde Pompejus Occo, leider van de bijbelse humanistengroep in Amsterdam. Daarnaast was hij een rijke bankier, koopman, diplomaat en kunst- en antiekverzamelaar. Occo woonde net als Jacob in de Kalverstraat. De contacten die Jacob had in katholieke¹⁹⁵, intellectuele kringen kunnen eveneens zijn voorkeur voor de traditionele iconografie verklaren. Intellectuele opdrachtgevers verlangden dat hun conventionele levensbeschouwingen uitgebeeld werden door middel van de traditionele iconografie, om zo de katholieke kerk te beschermen. Enkele van Jacobs' werken kunnen dan ook gezien worden als uitbeeldingen van katholieke dogma's. Wellicht zijn deze duidelijke katholieke onderwerpen een religieus statement, kan men de opdracht tot verdediging van het katholieke geloof relateren aan de opkomende kritiek op de oude Katholieke Kerk in Nederland. Daarnaast zou het bezit van een werk van Van Oostanen prestige kunnen opleveren, aangezien zijn schilderijen bijzonder kostbaar waren in die tijd en alleen maar betaalbaar waren voor de 'happy few'. Misschien was het ook een 'afkopen van de handelsschuld': de meeste opdrachtgevers hadden hun rijkdom vergaard in de handel en probeerden via een afbeelding van een katholiek dogma hun vroomheid en oprechte geloofsbeleving uit te dragen onder hun geloofsgenoten. Geld verdienen aan medekatholieken was in de Middeleeuwen niet echt geaccepteerd en zorgde voor een 'ereschuld' aan hen en God.

¹⁹⁵ 'Katholiek' houdt in deze scriptie in de oude Rooms-Katholieke Kerk van vòòr de opkomst van het protestantisme en vòòr de Alteratie.

Het schilderij¹⁹⁶ stelt de geboorte van Christus voor zoals die wordt verteld in Lukas 2:5-18. Centraal in de compositie ligt het Christuskind, op een witte doek. Zijn hoofd wordt ondersteund door een korenschoof, in een stenen kribbe. Maria en Jozef knielen naast Hem en aanbidden het Kind, evenals de herders die zich achter Maria gegroepeerd hebben en elkaar lijken te wijzen op deze wonderbaarlijke gebeurtenis. De kribbe is omringd door musicerende engelen die achter Jozef naar beneden tuimelen en op de voorgrond op blaasinstrumenten spelen. Eén van hen houdt een koorboek open bij het liturgische gezang "Gloria in excelsis deo, et in terra pax hominibus bonae voluntatis"¹⁹⁷ dat gezongen wordt bij zonsopgang op eerste kerstdag. De viering van de eucharistie wordt verbeeld door de met wierook zwaaiende engel boven de kribbe. Achter de kribbe zien we een bijl, handboor en hamer afgebeeld, timmermansattributen van Jozef,¹⁹⁸ maar ook een verwijzing naar de rijkdom van de schenkers. Het is bijzonder dat op de achtergrond een havengezicht weergegeven is, aangezien Bethlehem geen havenstad was. Dit heeft te maken met de naam van het kartuizerklooster waaraan dit schilderij geschonken werd: St. Andries-ter-Zaliger-Haven. Deze verwijzing speelt een belangrijkere rol dan historische juistheid. Dit is het eerste havengezicht in de Noord-Nederlandse schilderkunst.

Opvallend is de grote burcht midden in de zee, centraal op de horizon.¹⁹⁹ Ik vermoed dat dit het eilandje Den Hoorn is. Het wordt in de oorkonden ook wel Zaenderhoeve genoemd en het lag in het IJ tussen de Hoornsloot, de monding van de Zaan en Sloterambacht.²⁰⁰ Den Hoorn was toen bewoond en bebouwd; aan het begin van de zestiende eeuw stond er ook een kapel op het eiland, dat destijds ook wel St. Anthoniuseiland werd genoemd. Later is het, waarschijnlijk door onvoldoende bedijking, geleidelijk in een moeras veranderd en geheel verlaten. In de negentiende eeuw is het in verband met de bedijking van het IJ en de aanleg van het Noordzeekanaal geheel verdwenen.

Er moet nog meer onderzoek worden gedaan naar het eiland Den Hoorn en de St. Anthoniuskapel. Het is mij niet gelukt om een andere afbeelding van het eilandje of de burcht te vinden, alleen op een stadsgezicht van A. van den Wijngaerde²⁰¹ is volgens mij nog een

¹⁹⁶ Afmetingen: 128x177 cm. Olieverf op paneel.

¹⁹⁷ Afbeelding XI, engel met koorboek. Afbeelding uit privébezit van D. Meuwissen.

¹⁹⁸ Leeftang, 31.

¹⁹⁹ Afbeelding VIII, detail burcht op eiland Den Hoorn.

²⁰⁰ In de fundatieoorkonde van 27 september 1392 wordt dit eiland als eerste genoemd, geschonken door Albrecht van Beieren. De monniken hebben er alles aan gedaan om dit eilandje in hun bezit te houden, met langslappende gerechtelijke procedures te vinden in: Bessem, *Oorkondeboek*, oork.nrs. 60, 110, 117-118, 124, 136, 180, 184, 589, 671, 588, 607.

²⁰¹ A. van den Wijngaerde, *Stadsgezicht van Amsterdam*, rond 1550 geschilderd. In het westen buiten de Haarlemmerpoort, achter de dijk en in het bos schilderde hij ook het kartuizerklooster. Afbeelding XII, thans in

klein gedeelte van een aanbouw van de burcht te vinden. Mocht dit inderdaad de burcht zijn op het eilandje Den Hoorn, dan zou de relatie van het eiland met de familie Boelens en de kartuizermonniken een rol kunnen spelen. Het eiland Den Hoorn was van belang voor de kartuizers, omdat de pacht ervan door Albrecht van Beieren geschonken is aan de monniken.²⁰² Op het schilderij van Van Oostsanen zijn de burcht en het eiland van belang, omdat deze het centrale perspectiefpunt vormt van de compositie.²⁰³ Het zou kunnen zijn dat de kartuizers de gift van de belangrijkste stichter van het klooster wilden afbeelden, om zo ook hun relatie met hem en de stad aan te tonen. Wat het belang voor de familie Boelens zou kunnen zijn, is voor mij nog onduidelijk. Wellicht wilden zij een parallel trekken tussen de gulle gift van Albrecht van Beieren en hun eigen gulle gift aan de kartuizers: een zeer kostbaar schilderij.

De twee open ruimten in de linkerwand geven uitzicht op een kade, waaraan enkele koopvaardijsschepen afgemeerd liggen. Langs die kade loopt een stadsmuur met een paar torens. Geheel links daarvan is een berghelling afgebeeld met een kudde schapen. Boven deze kudde verkondigt een engel de Blijde Boodschap aan de herders. De ommuring met haar poorten en waltorens lijkt op de oude stadsmuur van Amsterdam zoals die in de vijftiende eeuw opgetrokken was. De oude, naast de Singel gelegen Haarlemmerpoort is er in te ontdekken, die toegang gaf tot de Haarlemmerdijk, maar ook vage contouren van het kartuizerklooster *St. Andries-ter-Zaliger-Haven*. Tussen de achterste twee kolommen is een muurtoren zichtbaar met een aparte spits.²⁰⁴ Deze spits is het enige op het schilderij dat enige overeenkomst heeft met de werkelijkheid van 1512. De spits is kegelvormig en is van boven opengewerkt. In deze torenbekroning zou volgens A. Noach de spits te herkennen zijn die tot 1566 het hoogste punt van Amsterdam was: de torenbekroning van de Oude Kerk.²⁰⁵ In 1566 werd deze bekroning door de huidige vervangen. Maar vergelijkt men de vorm van de toren met de toren op de kaart van Amsterdam zoals Cornelis Anthonisz. deze in 1543 heeft getekend, dan lijkt deze geenszins op de toren van de Oude Kerk, maar meer op de Schreierstoren²⁰⁶, middenonder op de kaart.²⁰⁷ Op *De geboorte van Christus* is echter nog een tweede venster²⁰⁸ met daarin nog een torenspits: deze lijkt meer op de spits van de

Gemeentearchief Amsterdam. Deze afbeelding uit: I.H. van Eeghen, 'Van karthuizerklooster tot karthuizerhof', in: *Amstelodamum* (Amsterdam 1989) dl.81, 30.

²⁰² Bevestigd in de fundatieoorkonde van 27 september 1392, bijlage 1.

²⁰³ Mocht men het perspectief van de muren van het gebouw doortrekken, dan komt men uit op deze burcht.

²⁰⁴ Afbeelding X, detail van *De geboorte van Christus*, muurtoren.

²⁰⁵ A. Noach, 'Jacob Cornelisz. van Oostsanen en het geslacht Boelens', in: *Historia, maandschrift voor geschiedenis en kunstgeschiedenis* (Utrecht 1940) dl.6, 228

²⁰⁶ Detail van de kaart van Cornelis Anthonisz., afbeelding XIV. Schreierstoren, gebouwd ongeveer 1487 als verdedigingstoren. Saillant detail is dat onlangs bij de restauratie een kloosterkozijn te voorschijn is gekomen, in de originele rode kleur.

²⁰⁷ Volledige kaart van Amsterdam in vogelvlucht, Cornelis Anthonisz., 1543. GAA, Beeldbank, s.f. 'Cornelis Anthonisz.'

²⁰⁸ Het venster links van de Schreierstoren.

Oude Kerk. Vergelijkt men dit aanzicht met het aanzicht in de huidige tijd²⁰⁹, dan bestaat de 'skyline' van Amsterdam, zoals Van Oostanen die geschilderd heeft, onmiskenbaar uit de Oude Kerk en de Schreierstoren.²¹⁰

²⁰⁹ Afbeelding XIII, gezicht op de Schreierstoren met op de achtergrond de spits van de Oude Kerk. Foto van <http://www.bmz.amsterdam.nl/adam/nl/groot/schreiers.html>

²¹⁰ Noach heeft waarschijnlijk niet de goede afbeelding gebruikt in zijn artikel; A. Noach, *Jacob Cornelisz. van Oostanen*, dl.6, 228. Afbeelding X.

Hfst 4.3 Identificatie van afgebeelde personen

Dirk Boelens en zijn vrouw Margriet (I)²¹¹ stierven beiden in hetzelfde jaar, 1459. Dirk werd begraven in hetzelfde graf als zijn ouders, in de Nieuwe Kerk. Zijn vrouw werd begraven in het St. Luciënconvent, waar in het jaar daarop twee van hun dochters werden geprofest.²¹² De in leven zijnde kinderen van dit echtpaar worden vermeld in een oorkonde van 3 maart 1460, waarin de scheiding van de door de ouders nagelaten goederen werd geregeld.²¹³ Deze kinderen zijn: Gerrit Dirksz., priester; Boel Dirksz.; Jacob; Vechter Dirksz., priester; Margriet (II); Duifje en Agnes. Behalve vier genoemde zonen hadden Dirk en Margriet I echter nog een zoon, die niet in de boedelscheiding voorkomt: Hillebrant Dirk Boelenszn. Niet als zijn twee zussen Duifje en Agnes kreeg hij niets uit de boedelscheiding: hij was namelijk in 1444 in het kartuizerklooster ingetreden. Intreding in een klooster betekende destijds dat eventuele erfenissen ten goede kwamen aan niet-geprofeste familieleden, men mocht namelijk geen wereldlijk bezit hebben. Later kwamen erfenissen vaak ten goede aan het klooster waar de erfgenaam geprofest was.²¹⁴ Bij zijn intreding in het klooster St. Andries-ter-Zaliger-Haven schonk Hillebrant zeshonderd Rijnse guldens aan het convent. Op zijn kosten was ook de cel, die met de letter *J* werd aangeduid, vernieuwd. Na een vijfenvijftigjarig kloosterleven is hij op 13 mei 1501 in St. Andries gestorven.²¹⁵

Margriet II was getrouwd met Jan Jansz. Comens, een zoon van Coman Jan Jansz. van Haarlem, die al in 1422 voorkomt als burger van Amsterdam, waar hij tot de aanzienlijksten heeft behoord. In 1440 stichtte hij een kapel in het St. Luciënconvent.²¹⁶ Zijn zoon werd ook aangeduid als Coman Jan van Aemsterdamme of Coman, bijgenaamd 'de Lombart'. Zijn rijkdom vergaarde hij met de geldhandel; in 1472 werd hij schepen en in 1481 burgemeester van Amsterdam.²¹⁷ Bij de hiervoor beschreven boedelscheiding trad hij op als voogd voor zijn vrouw. Zij zijn beiden grote weldoeners geweest van de orde van de kartuizers.²¹⁸ In 1511 wordt Margriet II als weduwe vermeld. Drie jaar later, op 5 februari 1514, overlijdt zij zelf. De Grande Chartreuse heeft het gulle echtpaar zeer gewaardeerd en bepaald dat zij in alle huizen van de orde een jaargetijde zouden hebben op iedere twintigste juli van het jaar. Het Amsterdamse klooster kreeg hun bijzondere belangstelling: bij haar dood liet Margriet

²¹¹ Aangezien er meerdere vrouwen in de familie Boelens-Den Otter 'Margriet' heten, zal ik hen aanduiden met een Romeins cijfer.

²¹² Namelijk Duifje en Agnes (†1463).

²¹³ Sterck, *Eenige documenten*, 3.

²¹⁴ Ik kom later terug op een erfeniskwestie in de familie Boelens, die deze uitspraak zal verhelderen.

²¹⁵ Scholtens, *Het te Napels bewaarde Kersttafereel*, 200.

²¹⁶ Idem.

²¹⁷ Ibidem, 201.

²¹⁸ Niet alleen waren zij van grote betekenis van de Amsterdamse kartuizers, maar ook van de kartuizerkloosters in Delft(1469), Kampen(1485) en Leuven(1491).

Dirksdr. Boelens het klooster een flink deel van de erfenis na.²¹⁹ Over haar broer Jacob is nauwelijks iets bekend. Hij schijnt na 1460 convers of lekebroeder te zijn geworden in het Amsterdamse kartuizerklooster en 3 januari 1508 te zijn gestorven.²²⁰

Uit het huwelijk van Boel Dirksz. Boelens en Elisabeth Allertsdr.(†1482) zijn vier kinderen bekend. Zij worden genoemd in een oorkonde van 24 maart 1483, waarin de boedelscheiding tussen hen is vastgelegd.²²¹ Het zijn: Nicolaes Boelens²²², Andries Boelens²²³, Dirk Boelensz en Margriet (III) Boelens²²⁴. Uit het huwelijk van Andries met Maria Jansdr. Beth kwamen elf kinderen; zijn zus Margriet III heeft uit haar huwelijk met Hillebrand Jansz. Den Otter vier kinderen gekregen, waaronder Margriet (IV). Op haar kom ik later terug.

Terug naar het schilderij. Margriet II en haar man Jan Comensz. hebben in hun leven veel gedaan voor het geestelijk leven in Amsterdam. Het belangrijkste voor de familie Boelens-Den Otter, de kartuizers van St. Andries, de (kunst)geschiedenis van Amsterdam in de Middeleeuwen en uiteindelijk deze scriptie, is het schilderij *De geboorte van Christus* van Van Oostsanen. In 1512 heeft Margriet dit schilderij geschonken aan de Amsterdamse kartuizers voor het destijds aanzienlijke bedrag van vijftig gulden.²²⁵ Op folio dertig van het liber benefactorum²²⁶ staat naast het in de marge geschreven jaartal 1512:

Item Margaretha Theodorici bolenz donavit nobis tabulam depictam cum ymagine Domini Salvatoris in Betleem propter quam exposuit quinquaginta florenos...²²⁷

Naast het Christuskind²²⁸ knielt een bejaarde vrouw met een gesloten boek in haar gevouwen handen.²²⁹ Achter haar staat de heilige Margaretha. Alles wijst erop dat de knielende vrouw de hoofdpersoon is van de twee familiegroepen, die links en rechts op de voorgrond zijn opgesteld. Achter haar knielen zeven van haar vrouwelijke familieleden. Aan

²¹⁹ GAA, BW, Liber benefactorum, inv.nr 566, reg.nrs. 30, 77-78.

²²⁰ Jacob komt maar één keer voor in de oorkonden van Bessem, oork.nr. 605, 27 oktober 1500. Daarin wordt hij genoemd als 'broeder' en zoon van Dirk Boelens (†1459).

²²¹ Sterck, *Eenige documenten*, 15.

²²² J.F.M. Sterck en H.J.J. Scholtens menen dat deze Nicolaes Boelens de prior van het St. Luciënconvent is en de grote weldoener van het Boelenskoor. Dit is echter niet mogelijk, want de weldoener Claes is Claes Hillebrandsz. Boelens-Den Otter, zoon van Margriet Boelens III en Hillebrand Jansz. Den Otter. De bedoelde Claes is de priester Claes Dirksz. Boelens († 1517).

²²³ De bekende burgemeester, reeds beschreven in hoofdstuk 3.1.

²²⁴ Margriet III trouwde later met Hillebrand Jansz. Den Otter.

²²⁵ J.D. de Kruijff, *Jacob Cornelisz. van Oostsanen, geboren te Oostzaan ca. 1470-†1533* (Oostzaan 2001) 7.

²²⁶ Het liber benefactorum is de regestenlijst van het kloosterarchief van St. Andries-ter-Zaliger-Haven. Zie ook pagina 16.

²²⁷ GAA, BW, Liber benefactorum, inv.nr. 566, fol.30.

²²⁸ Dia-afbeelding XIV van het Christuskind, detail van *De geboorte van Christus*, privébezit D. Meuwissen.

²²⁹ Dia-afbeelding XVI, detail: knielende Margriet II.

de andere kant, dus links op het paneel, is als tegenhanger van St. Margriet de heilige Andries afgebeeld met zijn X-vormige kruis.²³⁰ Hij vergezelt een belangrijk persoon, die met gevouwen handen wat lager op de vloer naast het platform zit geknield. Zijn muts is neergelegd op de stenen rand. Achter hem knielen zes mannelijke familieleden en één vrouwelijk lid.²³¹

Als men te maken heeft met een schilderij waarop de schenkers, gepresenteerd door heiligen, zijn afgebeeld, zijn er drie mogelijkheden: de eerste is dat de naamheilige van de schenker is gekozen. Ten tweede kan de heilige een toespeling zijn op de patroon van de instelling waar het schilderij aan geschonken is, bijvoorbeeld het klooster. Ten derde kan de voorstelling van de heilige betrekking hebben op het altaar waarvoor het schilderij bestemd was, ook al zou de hoofdvoorstelling van het stuk een Avondmaalsviering of een Madonna zijn. Combinaties van deze mogelijkheden werden er ook gemaakt, maar er zijn ook uitzonderingen.

Opdrachtgeefster was Margriet II Boelens,²³² waarschijnlijk na het overlijden van haar man Jan Jansz. Comens. in 1511. Zij is de enige van de op het paneel voorkomende familieleden die een plaats óp het platform van de kribbe heeft gekregen. De heilige Margaretha, die haar presenteert, was ook de patroonheilige van haar moeder en bovendien van een in 1512 nog in leven zijnde dochter van Boel Dirksz. Boelens. Er was ook nog een opgroeiende kleindochter, genaamd 'jonghe Grietken', Margriet IV. De andere afgebeelde personen moeten gezocht worden onder de kinderen van Dirk Boelens en Margriet I: het was in die tijd niet ongebruikelijk dat van één generatie alle leden werden afgebeeld en dat de reeds overleden personen daarbij samen met hun kinderen werden voorgesteld. Zo is op één schilderij een hele generatie van een familietak te herkennen.²³³

De links op het schilderij afgebeelde beschermheilige St. Andries was niet alleen patroon van het kartuizerklooster te Amsterdam, maar ook van het Bourgondische huis, waaraan de kartuizers veel te danken hadden.²³⁴ Zijn attribuut, het diagonale kruis, is in drievoud het wapen van Amsterdam en daarom is de door hem aanbevolen²³⁵ knielende man Andries Boelens, de zoon van reeds overleden Boel Dirksz. Boelens. Toen dit schilderij werd gemaakt was hij op het hoogtepunt van een eervolle carrière in het bestuur van de stad Amsterdam: hij was regerend burgemeester, vermogend en een belangrijk koopman. Zijn kleding op het schilderij is die van een magistraat: de tabberd is met bont afgezet, er hangt

²³⁰ Afbeelding XVII, detail: St. Andreas.

²³¹ Afbeelding XVIII, detail: Andries Boelens en afbeelding XX: de groep mensen achter Andries Boelens.

²³² Afbeelding IXX, detail, Jan Janszn. Comens.

²³³ Scholtens, *Het te Napels bewaarde Kerstafereel*, 206.

²³⁴ Denk bijvoorbeeld aan de wettelijke bescherming van het klooster en belastingvrijstelling.

²³⁵ Het woord 'aanbevolen' is in dit geval gekozen, omdat St. Andries duidelijk zijn hand op de schouder van Andries legt en hem daarmee de belangrijkste persoon maakt van de links voorgestelde mannelijke familieleden.

een goed gevulde buidel om zijn middel met daarnaast een praaldolk.²³⁶ Andries Boelens was in 1512 ongeveer zeventenvijftig jaar oud.²³⁷ Achter Andries Boelens zit de op één na belangrijkste figuur geknielend: de vlak voor 1512 overleden man van Margriet II, Jan Jansz. Comens. Zijn donkere gewaad en met bont afgezette wijde mouwen wijzen ook op een vooraanstaand persoon en herinneren er aan hoe hij in zijn tijd de stad als regent heeft gediend.²³⁸ De helderwitte habijten van twee kartuizers achter Andries steken fel af bij de kleding van Jan Comens.²³⁹ De voorste is een monnik, de andere - met baard - is een lekebroeder. De eerste monnik kan geïdentificeerd worden als de broer van Margriet II, Hillebrant Dirkszn. Boelens, gestorven in 1501 op zesenzeventigjarige leeftijd. Wie de lekebroeder in deze familiegroep is, is moeilijk te beantwoorden, maar de eerder genoemde,²⁴⁰ broer van Margriet II, Jacob Boelens lijkt mij de meest waarschijnlijke. In de, omstreeks eind zeventiende eeuw uitgegeven, genealogie van Jan van Wieringen²⁴¹ staat vermeld: "Jacob Boelens, carthuyser buiten Delft, overleden 3 januari 1508." Het is niet onmogelijk dat hij als hospes in Delft verbleef. Het is wel vreemd dat hij op het schilderij afgebeeld wordt met snor en baard, terwijl het typerende uiterlijk van een monnik van de kartuizer orde was met baard en geschoren boven- en onderlip. Jacob was al overleden voor het schilderij gemaakt werd; misschien dat de schilder een foutje gemaakt heeft.

Achter de kartuizer monnik staat een priester afgebeeld, gekleed in koorhemd. Dit moet Vechter Dirkszn. Boelens zijn, de broer van Margriet II en stichter van het Boelenskoor. Er is nog een tweede broer van Margriet priester geweest, namelijk Gerrit Dirksz. Boelens, maar hij was ten tijde van het tot stand komen van het schilderij al lang niet meer in leven. Achter de kartuizers staan nog drie kleine figuren opgesteld: in het echtpaar zou men de ouders van Andries, Boel Dirksz. Boelens en zijn vrouw Elisabeth Allertsdr., kunnen herkennen. Als men dan de persoon achter hen zou identificeren als Gerrit Dirksz. Boelens, dan is de identificatie van de de afgebeelde mannelijke generatie van de familie Boelens compleet.

De groep vrouwen aan de rechterkant is moeilijker te identificeren. Achter Margriet II is als belangrijke tweede vrouw waarschijnlijk Maria Jansdr. Beth afgebeeld, in donkere kleding. Zij was de vrouw van de toenmalige burgemeester Andries Boelens. De zes andere knielende vrouwen zijn slechts bij speculatie te benoemen, maar ervan uitgaande dat zij tot dezelfde generatie horen als de afgebeelde mannen, dan moeten de dochters van Margriet II ook afgebeeld zijn: de begijn Hilgont Jansdr. Coman, Anna en Geertruyt. Daarnaast moeten de

²³⁶ 'Praaldolk' is een neologisme, maar waarschijnlijk duidelijker dan 'staatsieponjaard'.

²³⁷ A. Noach identificeert Andries Boelens ook door een uitgebreide vergelijking van gezichtkenmerken te maken met behulp van andere portretten van hem, in: A.Noach, *Jacob Cornelisz van Oostsanen en het geslacht Boelens*, 227.

²³⁸ Scholtens, *Kerstafereel*, 207.

²³⁹ Dia-afbeelding XX, detail: kartuizer monniken.

²⁴⁰ Jacob Boelens wordt in de derde alinea van deze paragraaf beschreven.

²⁴¹ J. Van Wieringen, *Het patriciaat van Amsterdam, vertegenwoordigd door de genealogie van 't geslacht Boelens*, heruitgave door J.A. Alberdingk Thijm (Amsterdam 1884) 1-58.

zussen van Margriet II, Duyfje en Agnes, ook afgebeeld zijn. Waarschijnlijk zijn zij de twee vrouwen in het bruine habijt, omdat zij zusters waren in het st. Luciënconvent; deze orde van tertiarissen droegen een habijt in deze kleur. Verder zou men Haasje Boelens kunnen verwachten in deze groep, de dochter van Andries Boelens en Margriet II en regulier kanunnikes in het Bethaniënconvent. Er is nog een opvallende persoon in de groep van de vrouwen: het meisje met het rode mutsje, helemaal rechts.²⁴² Ook al zijn slechts haar ogen en het rode mutsje te zien, in de archieven van Antwerpen zijn nog enkele documenten te vinden die mij ondersteunen in het idee dat zij Marie Andriesdr. Boelens is. Ook al is dit idee geheel gebaseerd op speculatie, het leven van Marie Andriesdr. is een interessant onderwerp voor eventueel vervolgonderzoek. De machtsverhoudingen binnen de familie Boelens, de invloed van de Reformatie op de familierelaties en de invloed van de familie Boelens op de kerkelijke en wereldlijke macht zijn enkele onderwerpen die onderzocht kunnen worden in de zaak Marie Andriesdr. Boelens. Daarom in het volgende hoofdstuk deze rechtszaak met enkele suggesties voor vervolgonderzoek.

²⁴² Dia-afbeelding XXI, Detail: het ‘meisje met het rode mutsje’.

Marie Andriesdr. Boelens was de dochter van Andries Dirkszn. Boelen en Maria Jansdr. Beth, twee families die veel aanzien, rijkdom en macht hadden verworven in Amsterdam. De overgrootmoeder van Marie, Margriet I, werd begraven in het St. Luciënconvent. Dit klooster bleef een grote rol spelen in de familie Boelens: geheel naar het gebruik van die dagen besloten Andries en zijn vrouw twee van hun dochters op jonge leeftijd te plaatsen in een klooster. Marie Andriesdr. kwam op negenjarige leeftijd terecht in het St. Luciënconvent en haar zus Haesje Andriesdr. werd op zevenjarige leeftijd ondergebracht in het (St. Maria Magdalena in-) Bethaniënconvent. Uit vonnissen en het procesdossier van de rechtbank van Mechelen²⁴³ valt op te maken dat Marie om twee redenen kort na de dood van haar moeder (†1525) uit het klooster is weggelopen. Ten eerste was Marie zeer ontevreden met het leven als kloosterling. Regelmatig bracht zij naar voren dat zij door haar ouders gedwongen was de geloften af te leggen. Haar streven om na haar vlucht uit het St. Luciënconvent dispensatie van haar professie te krijgen is de rode draad in de daarop volgende rechtsgang.

Een andere reden van de vlucht van Marie kan de verandering van de vermogensrechtelijke positie van de orde der tertiariessen in de loop van de vijftiende eeuw zijn. Tot 1484 was het tertiariessen toegestaan te beschikken over individueel eigendom, alleen moesten zij wel hun roerende goederen, hun renten of andere inkomsten afstaan aan de gemeenschap waarin zij leefden. In 1464 bepaalde het Generaal Kapittel dat het verboden was voor tertiariessen om individueel bezit te hebben.²⁴⁴ Alle goederen moesten ter beschikking gesteld worden aan het convent. Na het overlijden van haar moeder zou Marie wel recht hebben op haar aandeel in de erfenis, maar er nooit aanspraak op kunnen maken zolang zij tertiariess bleef. Alles ging rechtstreeks naar haar orde. Ze verwachtte waarschijnlijk als leek in de eerste plaats zelf de beschikkingsbevoegdheid te krijgen over een deel van de nalatenschap van haar ouders. Ook al had Marie als kloosterling geen recht op een erfenis (het St. Luciënconvent zou haar deel ontvangen), als ze van haar kloostergeloften ontheven zou zijn, zou ze als leek aanspraak kunnen maken op een deel van de erfenis van haar ouders.

Het weglopen van geprofeste religieuzen uit hun kloosters was gedurende de vijftiende en zestiende eeuw een veel voorkomend verschijnsel in de Noordelijke Nederlanden.²⁴⁵ De

²⁴³ Deze procesgang is ook te lezen in: C.M. Cappon, 'De zaak Marie Andriesdr. Boelens: de rechtsgang van een gevluchte religieuze, 1525-1532', in: *Miscellanea consilii magni, bijdragen over rechtspraak van de Grote Raad van Mechelen*, (Amsterdam 1984) dl.2, 71-134.

²⁴⁴ Ibidem, 80.

²⁴⁵ I.H. van Eeghen, *Vrouwenkloosters en begijnhof in Amsterdam van de veertiende tot het einde der zestiende eeuw* (Amsterdam 1941) 20-21, 60-61.

wereldlijke overheid ging ertoe over- met uitdrukkelijke toestemming van de katholieke kerk - *apostatae*²⁴⁶ op te pakken, gevangen te zetten en uit te leveren aan hun convent. Door de kerkelijke overheid werden zij daarbij nog bestraft met *excommunicatio major*: ze werden uit de Katholieke Kerk gezet en eenieder die hen onderdak verleende of anderszins bijstond, ook. Als belangrijkste oorzaken van kloostervlucht beschouwt men over het algemeen de plaatsing van te jonge kinderen in kloosters, een weinig nauwkeurige selectie, en in de zestiende eeuw de toenemende kritiek op de leerstellingen van de Katholieke Kerk.²⁴⁷ In dit licht bezien is de vlucht van Marie Andriesdr. Boelens een klassiek geval.

Als Marie in 1525 verneemt dat haar ouders haar niet als (mede-) erfgenaam erkennen in hun testament, neemt zij daarmee geen genoegen. Tegelijkertijd moet zij beseft hebben dat het voor haar weinig zin had het testament aan te vechten: mocht zij erkend worden als erfgenaam, dan zou zij nooit profijt kunnen hebben van het materiële voordeel. Waarschijnlijk heeft ze daarom het convent verlaten. Wanneer ze dan ten slotte, na een langslpende procesgang langs kerkelijke en wereldlijke rechters, van haar kloostergeloften wordt ontslagen, vecht zij voor de Grote Raad van Mechelen het testament van haar ouders aan. Ze eist - impliciet - erkenning als intestaat erfgenaam. Een korte reconstructie volgt.²⁴⁸

In 1501, negen jaar oud, werd Marie naar het Amsterdamse St. Luciën klooster gebracht om tussen de kloosterlingen op te groeien.²⁴⁹ Haar ouders voorzagen in haar levensonderhoud. Rond haar achttiende jaar nam zij het kloosterkleed aan en werd zij novice. Na een paar jaar liep het noviciaat af en legde Marie de geloften van gehoorzaamheid, armoede en zuiverheid af. Na haar professie bleven de ouders van Marie het St. Luciënconvent ieder jaar een geldbedrag van veertig gulden schenken voor het onderhoud van hun dochter.²⁵⁰ Tevens is bekend dat Marie gekleed werd door haar ouders; een verzoek daartoe is te vinden in het Nationaal Archief in Den Haag.²⁵¹ In oktober 1525, ongeveer vijftien jaar na het afleggen van haar geloften en enkele maanden na het overlijden van haar moeder, vluchtte zij samen met

²⁴⁶ 'Apostatae' zijn in dit geval uit hun orde weggevluchte religieuzen. In de Nederlandse taal bestaat nog het woord 'apostaat', een geloofsverzaker die wel de kerkelijke dogma's verwerpt, maar niet het christelijke geloof verwerpt.

²⁴⁷ Cappon, *De zaak Marie Andriesdr.*, 78.

²⁴⁸ Deze reconstructie is gebaseerd op de processtukken die M. Cappon heeft onderzocht in het Algemeen Rijksarchief van Brussel. Hij is echter geen historicus, maar jurist. Daarom zouden deze stukken nader historisch onderzoek verdienen, ik moest mij door tijdgebrek echter verlaten op zijn onderzoek. De conclusies zijn wel gebaseerd op eigen inzichten. Vgl. M. Cappon, *De zaak Marie Andriesdr.*, 71-134. De processtukken zijn ook te vinden in: A.H. Huussen, *Inventaris en beschrijving van de procesbundels behorende tot de beroepen uit Holland, berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen* (Amsterdam/Brussel 1967) dl.4, Algemeen Rijksarchief Brussel, dossier 344, stukken E en O².

²⁴⁹ Zie afbeelding XXII, het St. Luciën klooster. Afbeelding uit de beeldbank van het GAA, de situatie getekend zoals deze omstreeks 1545 was, door Jacobus Stellingwerf. Opvallend is de nog steeds te bezichtigen gevelsteen in de St. Luciënsteeg van de heilige Andreas. Beeldbank GAA, s.f. 'St. Luciënsteeg'.

²⁵⁰ Huussen, *Inventaris en beschrijving van de procesbundels behorende tot de beroepen uit Holland*, Algemeen Rijksarchief Brussel, dossier 344 T.

²⁵¹ Het Nationaal Archief in Den Haag, archief baron Heereman van Zuydtwyck, inv.nr. 963.

enkele andere conventualen uit het klooster. Bij haar vlucht zou zij zijn geholpen door haar zus Geertruyd en haar zwager Jan Martszn. Merens. De reden om Marie te helpen is niet moeilijk te raden: Andries Boelens had zijn dochter Geertruyd onterfd wegens haar anti-Roomse gezindheid.²⁵² Jan Martsz. Merens komen we nog tegen als vertegenwoordiger van Marie Andriesdr. voor het gerecht.²⁵³

Als religieuze die zonder toestemming van haar overste het convent had verlaten, werd Marie automatisch in de grote ban gedaan.²⁵⁴ Zij werd op deze manier geheel buiten de gemeenschap van gelovigen geplaatst. Bovendien liep ze de kans ieder moment door de geestelijke of wereldlijke overheid te worden opgepakt en te worden teruggeplaatst in het St. Luciënconvent. Als ze de rest van haar leven niet als voortvluchtige wilde doorbrengen, moest ze de Kerk om verlof vragen haar geestelijke staat te mogen afleggen. Om de lekenstatus te verwerven moest Marie ontheven worden van haar kloostergeloften. Aangezien het aan de Heilige Stoel voorbehouden was dispensaties van onvoorwaardelijke geloften te verlenen, richtte Marie een verzoekschrift (suppliek) aan de paus. Haar verzoek werd in behandeling genomen door de penitentiarie, een afdeling binnen de Romeinse curie die zich onder leiding van een penitentiaris bezighield met die gevallen van absolutie en dispensatie waarin alleen de paus - als hoogste rechter binnen de kerk - uitspraak kon doen. In haar suppliek voerde Marie het volgende aan: nadat zij op negenjarige leeftijd in het klooster geplaatst is, heeft zij na verloop van jaren het habijt van religieuzen aangenomen, onder grote druk van haar ouders. Na een jaar heeft zij, wederom onder grote druk, professie gedaan.²⁵⁵ Marie achtte haar geloften niet geldig omdat ze onder bedreiging en niet uit vrije wil zijn afgelegd. Hierna volgt een lange lijst van rechterlijke procedures, hieronder kort samengevat:

- a) Het St. Luciënklooster tekent beroep aan bij de Heilige Stoel.
- b) Marie Andriesdr. gaat in beroep bij de Heilige Stoel.
- c) Het St. Luciënconvent schakelt het Hof van Holland in, maart 1527. Het optreden van Jan Martsz. Merens wordt gelaakt: hij handelde in strijd met de plakaten door een uit het klooster gevluchte religieuze te helpen. Marie en haar zwager brachten het klooster in gevaar, want de

²⁵² J.E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795* (Amsterdam 1963) dl.1, 123.

²⁵³ Algemeen Rijksarchief Brussel (ARB), dossier 344 B. "...want deselve Jan Maertensz. principael oersaecke es dat die voirseide suster Marie uuyten voirseide convente geloopen es ende dat hy haer logiert, sustineert, deffendeert ende in allen manieren voerstaet ende hij haer inobedience houdt."

²⁵⁴ In het Latijn: 'Excommunicatio Magni'

²⁵⁵ ARB, doss. 344 O2: "...quod intea etatem suam legitimam (Maria) dictum conventum intrasset et postquam propecte etatis erat, blandis verbis parentum suorum oblecta etiam minaroriis perterrita, habitum dicte religionis suscepisset, et deinde VI et metu eorundem parentum suorum que in constantem puellam cadere poterant professionem emisisset..."

proceskosten liepen zo hoog op dat het klooster in financiële nood kwam. De vlucht van Marie leidde bovendien nog tot 'rebellicheyt ende inobedientie onder andere conventualen'²⁵⁶

- d) Marie wordt gedagvaard voor het Hof van Holland, 11 maart 1527.
- e) Marie gaat in beroep bij de Grote Raad van Mechelen, 20 maart 1527.
- f) Het St. Luciënconvent probeert aan de appèlzaak te ontkomen, 28 april 1527.
- g) De deken van Mechelen wijst vonnis, 5 april 1527.
- h) Het eerste proces voor de Grote Raad van Mechelen. Marie wint, St. Luciënconvent moet de proceskosten betalen, januari-mei 1528.
- i) Het St. Luciënconvent tekent beroep aan bij de Heilige Stoel.
- j) Marie wendt zich wederom tot de Grote Raad, augustus 1528.
- k) Het proces voor het Hof van Holland, 22-24 september 1528.
- l) Het tweede proces voor het Hof van Holland, oktober 1528- juni 1530.
- m) De deken van Abbenbroek wijst vonnis, 9 oktober 1528.
- n) De deken van Kapelle wijst vonnis.
- o) Het derde proces voor de Grote Raad, oktober 1528-juni 1530.
- p) De deken van Hoxem wijst vonnis: er zijn nu drie eensluidende vonnissen in het voordeel van Marie uitgesproken, waardoor zij definitief van haar geloften ontslagen is. Het convent legt zich hier echter niet bij neer.
- q) Marie wendt zich opnieuw tot de Grote Raad, juli 1531.
- r) Het St.Luciënconvent en de familie Boelens worden gedagvaard voor de Grote Raad, 24 juli 1531.

²⁵⁶ Cappon, 86.

Uit de reactie van de prior van het St. Luciënconvent op de dagvaarding door de deurwaarder blijkt de actieve rol die de familie Boelens heeft gespeeld in de juridische strijd tussen Maria en het convent. Het Amsterdamse klooster (alleen voor een kerkelijke rechter kon het convent Marie's supplek aanvechten) was vooral een dekmantel van de familie Boelens, erop gericht om te voorkomen dat Marie van haar kloostergeloften zou worden ontheven. Volgens Marie ondernam haar familie deze acties "opdat zij alsoe behouden t goet haer verstorven van vader ende moeder".²⁵⁷ Wat waren de belangen van de familie Boelens om haar in het klooster te houden? In eerste instantie zal het een financieel belang zijn: Marie eiste een flink bedrag²⁵⁸ en daarbovenop nog teruggave van alle lijf- en erfrenten die het klooster jaarlijks heeft ontvangen. Deze schenkingen waren echter nergens vastgelegd, dus was het moeilijk voor beide partijen om er aanspraak op te maken. Mocht Marie gewonnen hebben, dan zou de familie echter een flink bedrag moeten uitbetalen. Ten tweede denk ik dat de eer van de familie Boelens op het spel stond: de familie had altijd nauwe banden gehad met het geestelijke leven- denk aan neef Claes Boelens-Den Otter als prior van het St. Ceciliaconvent en fanatiek verdediger van het katholieke geloof²⁵⁹, oom Vechter Boelens, stichter van de Boelenskapel en priester, oom Hillebrant en Jacob Boelens, respectievelijk kartuizer monnik en broeder, et cetera.²⁶⁰ Een gevluchte religieuze in de familie zou schandelijk zijn. Daarbij ging Marie in tegen de wil van wijlen haar ouders- een nog grotere schande. Marie heeft ook nog onderdak gevonden bij haar zus en zwager, die haar graag hielpen, omdat zus Geertruyd ontferd was en misschien op deze manier wraak op haar familie wilde nemen. Saillant detail is dat zij "anti-Roomsch" was. Over de afloop van de procesgang is niets bekend; na het vierde proces voor de Grote Raad van Mechelen²⁶¹ verliezen we Marie Andriesdr. Boelens geheel uit het oog.

²⁵⁷ Ibidem, 112.

²⁵⁸ Haar ouders lieten een bedrag na van ongeveer fl. 20.000,-. Vijf kinderen kregen een bedrag van fl. 2.871,-. Marie en haar zus Haesje zouden slechts een bedrag van fl. 1.050,- krijgen. In: Cappon, 113.

²⁵⁹ Claes Boelens was destijds ook nog in leven (†1540).

²⁶⁰ Meer voorbeelden van banden met het geestelijke leven zijn reeds gegeven in voorgaande hoofdstukken.

²⁶¹ Het vierde proces liep van het najaar van 1530 tot 14 juli 1531.

Wat kan er gebeurd zijn met het schilderij van Van Oostsanen, *De geboorte van Christus*?²⁶²

Daantje Meuwissen heeft in haar onderzoek naar *De geboorte van Christus*²⁶³ opgemerkt dat het meisje met het rode mutsje, uiterst rechts afgebeeld, pas later op het paneel is bijgeschilderd. Zij is later over de achtergrond heen geschilderd, wellicht omdat zij overleden was. Truus van Bueren stelde in 1999 dat overleden kinderen op dit type schilderijen (memorietafels genaamd) geschilderd werden met afwijkende kleding aan. Dit meisje draagt een afwijkend rood kapje, terwijl de andere vrouwen zwarte of witte hoofddoeken dragen.²⁶⁴ Het volgende kan gebeurd zijn: Marie heeft de rechtszaken gewonnen en mocht verder door het leven als leek. Zij kan geëist hebben dat zij alsnog op het schilderij bijgeschilderd werd. Jacob Cornelisz van Oostsanen (1472?- 1533) leefde immers nog twee jaar nadat wij Marie Boelens uit het oog verloren zijn. Zou het schilderij in handen van Marie kunnen zijn gevallen? Als zij bij haar zuster en zwager was blijven wonen is dit goed mogelijk: het eerder beschreven drieluik uit de Boelenskapel was immers ook naar de Zuiderlijke Nederlanden verhuisd, net als de eerder beschreven glas-in-loodramen.²⁶⁵ Misschien dat Marie zich daarom wel heeft willen laten afbeelden, maar zich wel wilde onderscheiden van de rest van de familie.

Wat mijn speculatie echter zou kunnen weerleggen is dat er geen leeftijdsgenoten van Marie uit de familie op *De geboorte van Christus* zijn afgebeeld. Het bijgeschilderde meisje is ook nog vrij jong, terwijl Marie rond 1531 oudere uiterlijke kenmerken zou moeten hebben. De vraag zou ook blijven waarom Marie het schilderij in haar bezit zou hebben gekregen. Mocht Marie de rechtszaken gewonnen hebben, dan zou de familie het schilderij beschouwd kunnen hebben als deel van haar vergoeding. Waarom zou Marie zich willen laten afbeelden bij een familie die haar zo lang bestreden heeft? Er zijn geen directe redenen te verzinnen. Toch heb ik een poging gedaan het 'meisje met het rode mutsje' te identificeren, al levert dit meer vragen op dan antwoorden. Er zou meer onderzoek moeten worden gedaan naar de levensloop van Marie Andriesdr. Boelens, maar ook naar de reden van de afwijkende kleur van het hoofddekseel van het bijgeschilderde meisje.

²⁶² Het volgende is geheel speculatief, maar een interessant vraagstuk voor vervolgonderzoek.

²⁶³ Leeflang en Meuwissen, *Ondertekend*, 36.

²⁶⁴ *Idem*.

²⁶⁵ Voor deze kunststukken zie hoofdstuk 3.

Deze tak van de familie Boelens sterft langzaam uit: door de Alteratie van 1578 verliest de familie haar aanzien en misschien ook haar geld. Marie Andriesdr. blijft ongehuwd. Er zijn uit de tak van de familie Merens nog wel twee namen bekend die verbonden waren met de familienaam Boelens. Jan Claeszn. Boelens, de broer van Geertruyd Boelens, noemde zich naar zijn grootmoeder en moeder en Joost Jan Martsz. Merens trouwde met Imme Boelens, zus van Claes Boelens- Merens. In de genealogie van de familie Merens door Allard Merens²⁶⁶ is nog te lezen dat vooral Joost Jan Martsz. zich bepaald niet populair maakte bij de familie Boelens: hij mishandelde Imme en leefde nogal losbandig. De familie Boelens en Joost Jan stonden herhaaldelijk tegenover elkaar voor het gerecht. Het ging voornamelijk om geld dat Joost Jan bij de huwelijksvoorwaarden toegezegd zou zijn, maar dat hij was misgelopen.²⁶⁷ Uit dit ongelukkige huwelijk zijn geen kinderen voortgekomen; Imme Boelens stierf voor haar man. Joost Jan Martsz. Merens hertrouwde. Van Jan Claesz. Boelens is bekend dat hij zes keer het burgemeestersambt heeft bekleed.²⁶⁸ Hier houdt de familienaam op; er zijn uit deze tak geen mannen meer geboren die de naam Boelens dragen.²⁶⁹ Met het verdwijnen van de familie Boelens verdween er nog iets uit Amsterdam, zij het abrupter: het kartuizerklooster St. Andries-ter-Zaliger-haven werd tijdens de beeldenstorm twee keer geplunderd en daarna door de geuzen vrijwel met de grond gelijk gemaakt. In het volgende hoofdstuk een beschrijving van het einde van een tijdperk.

²⁶⁶ A.Merens, *De geschiedenis van een regentenfamilie, het geslacht Merens* (Den Haag 1957) 1-290.

²⁶⁷ *Ibidem*, 22-23.

²⁶⁸ *Ibidem*, 272. Op dezelfde bladzijde ook een afbeelding van zijn zegel afgedrukt.

²⁶⁹ Voor de genealogie van de familie Boelens-Merens: zie bijlage 6. Afbeelding uit: A.Merens, *Het geslacht Merens*, 57.

Zaliger-Haven

Met het uitsterven van de belangrijkste tak van de familie Boelens kwam er ook een einde aan de rijkdom en invloed van het klooster St. Andries-ter-Zaliger-Haven. De beeldenstorm luidde het einde van het - toch al in macht afnemende- klooster in, de Alteratie was de nekslag.

De bibliotheek van St. Andries-ter-Zaliger-Haven is dus, op drie handschriften na, volledig verwoest. Toch zijn er bronnen bewaard gebleven die iets zeggen over de geschiedenis van het kartuizerklooster. Deze zijn weliswaar een tijd na de verwoesting van het klooster geschreven, maar zeggen gebruik te maken van een geschiedkundig werk van een monnik die in St. Andries geleefd heeft.²⁷⁰ Het werk van Jan Wagenaar is in 1760 geschreven. Hij heeft zich onder andere gebaseerd op het werk van Johannes Isacius Pontanus, die zijn werk in 1611 schreef.²⁷¹ In 1855 heeft Scheltema opnieuw de originele tekstuitgaven van Pontanus²⁷² bestudeerd en vertaald.²⁷³ Hij meent dat Pontanus zich op zijn beurt weer gebaseerd heeft op een anonieme bron, die

[...] een eenvoudig burger is geweest, wiens naam geene vermaardheid in de letterkundige wereld heeft bekomen. Zijn geschrift onderscheidt zich toch niet door verdiensten van taal en stijl, doch ontleent blootelijk zijne waarde van de meededeling der zaken, door den steller gehoord, gezien of beleefd. Tegen de bewering dat de schrijver een ongeletterd persoon was, zal mogelijk iemand aanvoeren dat hij zich echter van de Latijnsche taal bediend heeft. Evenwel is dit niet voldoende, om het tegendeel te bewijzen, daar de oefening dezer taal in die tijden niet uitsluitend het voorregt was van hen, die eene wetenschappelijke vorming

²⁷⁰ Jan Wagenaar meent dat van de 'vier geleerde mannen' die in het klooster geleefd hebben, er één de auteur is van de oudste beschrijving van het klooster. Deze vier zijn: Allard van Amsterdam, Nicolaas Kan, Cornelius Krok of Jan Snijders (resp. Alardus Amsterodamus, Nicolaus Cannius, Cornelius Crocus en Joannes Sartorius). Jan Wagenaar, *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, schouwen, schutterye, gilden en regeeringe* (Amsterdam 1760) dl.1, 81. Scheltema meent dat geen van deze vier iets te maken heeft gehad met deze historische beschrijving, omdat het Latijn te eenvoudig is. Hij blijft bij een anonieme bron. Vgl. J.H. Scheltema, *Aemstel's oudheid of Gedenkwaardigheden van Amsterdam* (Amsterdam 1855) dl.1, 5.

²⁷¹ J.I. Pontanus en P. Montanus (vert.), *Historische beschrijvinghe der seer wijt beroemde coop-stadt Amsterdam : waer inne benevens de eerste beginselen ende opkomsten der stadt, verscheyden privilegien, ordonnantien ende andere ghedenckweerdighe gheschiedenissen* (Amsterdam 1614). Het originele werk van Pontanus is in 1611 geschreven met als titel *Rerum et urbis Amstelodamensium historia*.

²⁷² Scheltema beschrijft Pontanus als een hoogleraar in de wijsbegeerte, geschiedschrijver van de koning van Denemarken en het vorstendom Gelre. Zijn opvoeding genoot hij grotendeels in Amsterdam. Scheltema, *Aemstel's oudheid*, dl.1, 3.

²⁷³ J.H. Scheltema, *Aemstel's oudheid*, dl.1.

erlangden, maar als een vereischte van eene beschaafde opvoeding werd gerekend.²⁷⁴

Men kan zich afvragen of het werk van Pontanus betrouwbaar is, aangezien hij zich baseert op een anonieme auteur die rond 1492 geleefd moet hebben. Dit is op te maken uit het feit dat de anonieme auteur van de bron zegt honderd jaar na het opstellen van de fundatieoorkonde te hebben geleefd.²⁷⁵ Daarbij spreekt Pontanus van 'restauratie' van de gegevens van zijn anonieme bron; tegenwoordig zou men spreken van een 'falsificatie'.²⁷⁶ Toch is deze bron de oudste waarin de geschiedenis van het klooster St. Andries-ter-Zaliger-Haven in beschreven wordt. Met een kritische blik en hulp van een andere geschiedschrijving, namelijk die van Jan Wagenaar²⁷⁷, kan een reconstructie van de ondergang van St. Andries-ter-Zaliger-Haven worden gegeven.

²⁷⁴ Ibidem, 5.

²⁷⁵ Ibidem, 4. De fundatieoorkonde is 27 september 1392 opgesteld, vgl. bijlage 1.

²⁷⁶ Over de betrouwbaarheid van Pontanus' geschiedschrijving en het belang van zijn werk, vgl. M. Carasso-Kok, 'De 'Anonymus achter Pontanus' en diens oudste beschrijving van Amsterdam : falsificatie of restauratie?', in: *Holland, regionaal- historisch tijdschrift* (Amsterdam 2003) dl. 35, afl.3, 152-171.

²⁷⁷

Hfst 5.1 'Gemeenen haat en verachting': St. Andries-ter-Zaliger-Haven bespot en bestormd.

De karthuizers waren, om hun gasten en brassen in den gemeenen haat en verachting geraakt. Hier werden dan eenige glazen in 't pand, eenige beelden in de Kerke verbrooken, en de boeken vernield. Eenighe plonderaars toefden den gantschen nagt in 't Klooster eetende en drinkende van 't gene ze 'er vonden. Een deel van de Schutterwagt, met de ogtend derwaards gezonden zou het graauw, met goede woorden, bewoogen hebben om het klooster te ruimen, gelijk eenigen reeds deden: doch de Schout, die de Schutters op de hielen gevolgd was, deedt, digt bij 't Klooster, vier plonderaars vatten, aan elkander vleugelen en naar de Stad brengen. Doch bij de Haarlemmer-poort, die men nog geslooten hielt, stond eene groote menigte volks vergaderd, welk, verneemende dat men eenige gevangenen derwaards bragt, terstond om geweer liep, roepende, dat zij niet zouden gedoogen, dat iemant, om het breeken der beelden, het leeven liete.[...] ²⁷⁸

Aanvankelijk was het kartuizerklooster in Amsterdam zeer populair, gaven 'arm en rijk' een groot deel van hun bezittingen weg aan het klooster, voor hun zielenheil of voor eigen aanzien. Maar de tijden waren veranderd. De onvrede onder de burgers nam toe; de kloof tussen hen en de monniken van St. Andries werd groter.. Aangezien geestelijke stichtingen nooit iets erfrechtelijk konden nalaten en slechts zelden iets verkochten, bleven de kloostergoederen voor altijd buiten het economische verkeer. Om die reden sprak men dan ook over de kerkelijke bezittingen als 'vermogen in de dode hand'.²⁷⁹ Door deze situatie ontstond onvrede onder de bevolking, vooral omdat het nog groeiende kerkelijk onroerend goedbezit was vrijgesteld van tal van heffingen, door de wereldlijke overheid bepaald. Hierdoor werd de belastingdruk op het niet-kerkelijke vermogen steeds groter. Daar kwam nog bij dat de kloosters in en op hun bezittingen verschillende economische activiteiten ondernamen, onder andere het brouwen van bier en het verwerken van wol. Deze activiteiten waren eveneens vrijgesteld van belastingheffing,²⁸⁰ zodat de productie in de kloosters tegen een veel lagere kostprijs kon plaatsvinden, wat oneerlijke concurrentie betekende voor de stedelijke nijverheid.

Het kartuizerklooster onderging een grote verandering: het ontwikkelde zich van een complex van groot religieus elan in de vijftiende eeuw tot een vrijwel volledig naar binnen

²⁷⁸ J. Wagenaar, *Amsterdam in zyne opkomst[...]*, dl.1, 287. De menigte heeft de schout verjaagd en de gevangenen ontzet. Zie voor een spotprent op St. Andries-ter-Zaliger-Haven afbeelding XXIII.

²⁷⁹ C.M. Cappon, *De zaak Marie Andriesdr. Boelens*, 80.

²⁸⁰ Philips de Goede heeft het klooster vrijgesteld van tol voor wijn en andere levensmiddelen. GAA, archief Amsterdam, inv.nr. 367, reg.nr. 920C, mei 1455.

gekeerd huis in de zestiende eeuw. Verzakelijking werd in die eeuw de dominante trend. Dat blijkt ondermeer uit de wijze waarop de kartuizers hun vermogen en archief beheerden. In de eerste decennia werd zorgvuldig bijgehouden welk stukje bezit geschonken was door welke persoon en welke diensten in de kloosterkapel of elders daaruit voortvloeiden. Op die manier was er een driehoeksverhouding gecreëerd tussen klooster, schenker en bezit, waarmee de herdenking van de schenker gegarandeerd was en afstoting van de geschonken goederen werd verhinderd. In de loop van de vijftiende eeuw verzwakte deze driehoeksband. In 1478 werd het concept van de driehoek zelfs afgeschaft: de kartuizers gingen een administratie voeren die er uitsluitend op gericht was het eigen domein optimaal uit te baten. In de zestiende eeuw kocht en verkocht het klooster onroerend goed buiten de stad en losrenten binnen de stad.

De verzakelijking manifesteerde zich ook in de relatie tussen klooster en monnik: het kartuizerklooster werd steeds afhankelijker van de personen die als monnik of convers intraden. De burgers van Amsterdam hadden steeds minder geld en goederen over voor het klooster. Dat werd ook zichtbaar in de financiering van de bouw van het klooster: het werd gebruikelijk dat de vader van een nieuwe kartuizer monnik een nieuwe cel liet bouwen aan de grote kloostergang. De vader moest dus behoorlijk rijk zijn; een armere burger van Amsterdam had nauwelijks invloed op de bouw van het klooster. Ook de professie van novicen verzakelijkte. Het was de gewoonte bij de kartuizers dat wanneer een novice werd geprofest in de orde, hij afstand deed van al zijn goederen ten gunste van het klooster. Aanvankelijk was dat ook zo in Amsterdam. De ouders van de nieuwe monniken schonken, zonder enig voorbehoud, goederen aan het klooster. In de tweede helft van de vijftiende eeuw veranderde dat. In een overeenkomst kon een intredende novice laten vastleggen dat hij rechten behield over de door hem aan het klooster gegeven goederen, voor zijn familie of (zelfs) voor zichzelf. Daarmee was rond 1500 de intrede in het kartuizerklooster een zakelijke, contractuele aangelegenheid geworden tussen klooster en prior enerzijds en novice en diens ouders anderzijds.

De verzakelijking van St. Andries-ter-Zaliger-Haven ging dan misschien niet ten koste van het geestelijk leven binnen het klooster, maar het klooster werd wel minder zichtbaar voor de burgers van Amsterdam. En dat had gevolgen. De populariteit van het kartuizerklooster daalde vanaf 1430, een trend die eigenlijk nooit meer doorbroken is. De aalmoezen die het klooster van de burgerij ontving, daalden zowel in aantal als in waarde. In het begin van de vijftiende eeuw schonk de Amsterdamse bevolking ongeveer honderd aalmoezen per jaar, variërend van een kleinigheidje of een klein bedrag in contanten tot complete maaltijden voor alle monniken of grote sommen geld. Daarnaast ontving het klooster in die periode ook regelmatig schenkingen van onroerend goed of van renten of pachten. Tegen het einde van de vijftiende eeuw waren de donaties teruggelopen tot ongeveer tien aalmoezen per jaar, en

dat waren vooral kleine contante bedragen. Onroerend goed of pachten werden nauwelijks nog gegeven; als het klooster een nieuw stuk land verwierf of een nieuwe pacht, dan was dat vrijwel steeds een aankoop.²⁸¹ Er was nog een ander probleem in Amsterdam: de stad had nauwelijks bouwgrond over om huizen op te bouwen voor de almaar groeiende bevolking. De grond die nog bebouwd zou kunnen worden, was in het bezit van de kloosters, met name van het kartuizerklooster. En op die grond mochten geen huizen gebouwd worden, het was ten slotte heilige grond. Nog een reden voor scheve ogen bij de Amsterdamse burgers. In de zestiende eeuw veranderde de plaats van het klooster in zijn omgeving. Dat wordt geïllustreerd door de oorkonde waarin Karel V het klooster toestond om op een erf binnen de stadsmuren van Amsterdam een refugie te bouwen, waarin de kloosterlingen in tijden van gevaar hun toevlucht zouden kunnen zoeken.²⁸² De dagen van een kartuizerklooster bij de stad waren geteld.

De 'zielenheilsmarkt' ging scheuren vertonen: aan de vraagkant vielen groepen weg. De aanvankelijk brede groep binnen de burgerij die schenkingen deed voor het eigen zielenheil verloor haar interesse. Slechts een beperkte groep bestelde nog eeuwige zielenmissen in de parochiekerken of gaf nog een aalmoes aan de kartuizers. Een ander voorbeeld vormen de religieuze broederschappen en buurtkapellen: voorzover ze al niet lokaal georiënteerd waren, werden ze dat wel in de zestiende eeuw. Oorspronkelijk stadsbrede broederschappen als het Heilig-Kruisgilde of de St. Laurens-gilde in de Heilige-Stedekapel kregen het karakter van een religieuze wijkvereniging. De zielenheilsmarkt van Amsterdam op de grens van de Middeleeuwen en de Moderne Tijd verdween niet, maar segmenteerde. Dat, en de opkomst van (pre-) reformatorisch gedachtegoed, betekende een inkrimping van de zielenheilsmarkt in omvang en betekenis. De ideeën van de Reformatie klopten aan de poorten van het katholieke Amsterdam: eerst zacht, maar al snel doordringend en radicaal.

²⁸¹ Vgl. Bessem, *Oorkondenboek*, oorkonden vanaf 1425, oork.nrs. 236-613.

²⁸² *Ibidem*, oork.nr. 700, 22 augustus 1544.

Het gonsde in de stad van kritiek, verhuld en onverhuld, op misstanden in de Kerk, op de kettervervolgingen, op de door het stadsbestuur gevoerde economische politiek en op de macht van het geld. Op 23 augustus 1566 ging het mis in Amsterdam. Er was wel gewaarschuwd, en 's morgens waren al vele kostbaarheden uit de kerken en kloosters gehaald, maar dan vooral de eenvoudig te dragen voorwerpen. Terwijl de situatie in de Nieuwe Kerk in de hand kon worden gehouden, lukte dat in de Oude Kerk pas door het optreden van de schutterij. Maar toen was er al aardig wat vernield, uit woede tegen de geestelijkheid en de gezeten burgers die met hun memoriestukken alom in de kerk aanwezig waren. Op 27 september volgde een tweede golf van vernielingen in het minderbroedersklooster en het kartuizerklooster. Eén van "tgespuys" had geroepen: "ick weet een aenslagh, laet ons met gemeene hant na de Cathuysers gaen; gisteren vlees, nu vis!"²⁸³ - het was namelijk een vrijdag, de dag waarop katholieken geen vlees mochten eten. Glasramen en beelden werden vernield, bibliotheekboeken op een hoop gegoid en verbrand en voorraadkelders geplunderd. De nog aanwezige monniken werden met rust gelaten. De hele nacht deden de bezetters zich te goed aan de wijn en het eten dat ze vonden in de kelders. Pas de volgende dag lieten de plunderaars zich door de schutterij overhalen te vertrekken. Niet alle boeken zijn vernietigd: wat er overbleef aan boeken werd na de Reformatie door een stedelijke commissie, bestaande uit dominee Martinus Lydius en Laurens Jacobz. Reael, kritisch op inhoud bekeken en na goedkeuring ondergebracht in de nieuwe stadsbibliotheek, gevestigd in de Nieuwe Kerk. De commissie verkocht wat al te Rooms was aan de boekhandelaar en uitgever Cornelis Claesz. Via het antiquariaat hebben bibliofielen als Isaac le Long (1683-1762) en Jacobus de Koning (1770-1832) het één en ander weten te bemachtigen. Een deel van hun bezit is vervolgens weer terechtgekomen in openbare bibliotheken.²⁸⁴

Hiermee was de beeldenstorm in Amsterdam ten einde, net als de hoogtijdagen van kartuis *St. Andries-ter-Zaliger-Haven*. De komst van de Batenburgers²⁸⁵ in het jaar daarna betekende nog een plundering van het klooster. Augustus 1572 betekende het einde voor het klooster: Willem van der Mark, graaf van Lumey was aanvoerder van een groep geuzen die enkele voorsteden van Amsterdam en het kartuizerklooster platbrandde. Op 8 april 1578 werd het kloosterterrein verhuurd aan Egbert Pietersz. Vinck voor honderd gulden per jaar,

²⁸³ H. Van Nierop, *Beeldenstorm en burgerlijk verzet in Amsterdam 1566-1567* (Nijmegen 1978) 37.

²⁸⁴ M. Carasso-Kok, 'Ter ere van God en het aanzien van de stad', in: M. Carasso-Kok (red.), *Geschiedenis van Amsterdam, een stad uit het niets* (Amsterdam 2004) dl.1, 400.

²⁸⁵ De Batenburgers waren acht vendels soldaten van Hendrik van Brederode, die in 1567 onder leiding van de gebroeders Dirk en Gijsbert van Batenburg vanuit Vianen al muitend en plunderend noordwaarts Holland introkken. J. ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam* (Amsterdam 1889) dl. 6, 183, 197-199.

onder verschillende voorwaarden, waaronder vooruitbetaling van de huur voor drie jaar.²⁸⁶ Dit kan wijzen op het plan van de prior om voorgoed te vertrekken. Na de Alteratie van 26 mei 1578 werden alle katholieke instellingen binnen de stad opgeheven. De meeste monniken waren al gevlucht naar hun broeders in Monnikshuizen, maar toen in 1579 de resten van het klooster aan het Burgerweeshuis werden overgedragen, verplichtte deze instelling de overgebleven monniken te onderhouden.²⁸⁷ Het kloosterarchief was in de tussentijd overgebracht naar dezelfde kartuis Monnikshuizen bij Arnhem, in twee tonnen. Deze stukken werden pas in 1609 overgedragen aan het Burgerweeshuis door Bartholomeus van Wilsem, een procurator van het kartuizerklooster in Den Bosch. Hij had blijkbaar geld geroken, want hij wist dat de kartuizers bij Arnhem het cartularium in bezit hadden en was bereid de bergplaats van deze stukken aan de Vaders van het Burgerweeshuis te vertellen, uiteraard tegen een vergoeding. De Vaders waren nog wat wantrouwend, maar betaalden hem toch al tweeënzeventig gulden en beloofden hem een alimentatie van tweehonderd gulden of meer, naar mate van het belang van de stukken. Waarschijnlijk moesten de Vaders de stukken zelf ophalen: op 21 januari 1609 werden 'door Bartelts advysen' de boeken en de brieven in een ton op het kantoor van het burgerweeshuis gebracht. De stoutste verwachtingen van de Vaders werden nog overtroffen en Bartholomeus kreeg meteen honderd gulden uitgekeerd.²⁸⁸ Zijn andere beloning was een levenslange alimentatie met terugwerkende kracht, ingaande 1 januari 1604.²⁸⁹ De regenten waren zo blij met de oorkonden, omdat de oude middeleeuwse rechtstitels van de kartuizers cruciaal waren om zonder problemen het voormalige kloosterbezit te kunnen exploiteren. Bartholomeus had intussen zijn intrek in het Burgerweeshuis genomen, maar zijn onbescheidenheid ging de Vaders vervelen en op 29 april werd hem "sijn afsceyt gegeven om niet meer int Weeshuys te logeren".²⁹⁰ Bartholomeus vestigde zich in Den Haag en verrichte daar ook nog diensten voor de Vaders, die hij apart vergoed kreeg. Op 10 oktober 1621 ontvingen de Vaders een brief met een verzoek uit Den Haag. In die brief werd het overlijden van Bartholomeus meegedeeld. Wat het verzoek inhield is niet bekend, maar zeker is dat het door de weduwe van Bartholomeus was ingediend. De Vaders van het

²⁸⁶ GAA, BW, inv.nr. 367, reg.nr. 756.

²⁸⁷ 15 mei 1579, "Schepenen van Amsterdam oorkonden dat Cornelis Klaasz., Jan Jacobsz. En Jan Jarichsz., kloosterlingen van het Karthuizerklooster, namens henzelf en hun medebroeders Dubbelt Jansz., Jan Cornelisz. en Germaan Germaansz., het beheer van en de beschikking over alle kloostergoederen opdragen aan de regenten van het Weeshuis, onder voorwaarde dat de regenten geen goederen mogen vervreemden of verhuren zonder toestemming van Jan Jacobsz. en Jan Cornelisz." en op 24 maart 1580: "Willem van Oranje staat de regenten van het Weeshuis op hun verzoek toe te laten verbieden dat aan anderen dan henzelf voor de goederen van het kartuizerklooster huur betaald wordt, mits de prior en de procurator voldoende worden gealimenteerd, zoals het geval is met ander Amsterdamse kartuizers." Bessem, oork.nrs. 761 en 763, 609-613.

²⁸⁸ I.H. van Eeghen, 'Van karthuizerklooster tot kartuizerhof', in: *Amstelodamum* (Amsterdam 1989) dl.81, 47.

²⁸⁹ GAA, BW, nr.3, anoniem recueil, fol.65.

²⁹⁰ Van Eeghen, *karthuizerklooster*, 47.

Burgerweeshuis besloten haar dertig gulden te geven. Daarmee verdween de laatste gealimenteerde kartuizer uit het lijfrenteboek.²⁹¹

²⁹¹ Ibidem, 48.

Slotbeschouwing

“Destructa et combusta.” Het zouden de laatste woorden kunnen zijn over het kartuizerklooster, die in de bronnen terug te vinden zijn. Ook al is er nauwelijks nog iets over van St. Andries-ter-Zaliger-Haven, het is van groot belang om het klooster te betrekken bij de geschiedenis van Amsterdam. Het tweehonderdjarig bestaan van het convent heeft een duidelijke stempel gedrukt op de politiek, de kunst en het dagelijks leven van Amsterdam. Dat slechts een straat herinnert aan het ooit zo machtige kloostercomplex is te weinig eer. Hopelijk draagt deze scriptie iets bij aan het vergroten van het inzicht in het verleden van de Amsterdamse kartuizers van St. Andries-ter-Zaliger-Haven en de overtuiging dat zij een grote rol hebben gespeeld in de ontwikkeling van Amsterdam.

De kartuizers zouden boeken moeten kopiëren: de leefregels van Guigo stelden dat de monniken van de Grande Chartreuse hun apostolaat konden vervullen via het geschreven woord. In de stilte van hun eigen cel zouden de monniken hun ‘getuigenissen van de waarheid’ moeten vermenigvuldigen om ze te kunnen verspreiden. Aangezien voor kartuizermonniken een algemeen spreekverbod geldt, is de enige vorm van communicatie met de buitenwereld mogelijk via het geschreven woord. Het kopiëren van handschriften gebeurde in een betrekkelijke uniformiteit: er bestond een gecoördineerde samenwerking tussen de monniken, die ieder een eigen deel kopieerden, onder leiding van de prior. Aanwijzingen voor de volgende kopiïst werden in de kantlijn geschreven. Door deze kopieeractiviteiten bezaten de kartuizerkloosters ruim voorziene bibliotheken, met zowel de klassieke kerkgeschriften (bijvoorbeeld van de kerkvaders) als volkstalige handschriften. De, meestal geschonken, volkstalige handschriften werden in een aparte kast bewaard en waren voor een ander publiek, namelijk de conversen of donaten. Liturgische werken werden bewaard in het koor of in de refter, waardoor de eigenlijke bibliotheek minder groot was. De verspreiding van de gekopieerde boeken verliep meestal via een uitgebreid bibliothecair leenverkeer of via de verkoop van handschriften, aan monniken van de eigen orde, maar ook aan andere geïnteresseerden.

De kartuis St. Andries-ter-Zaliger-Haven werd gebouwd door de ‘nouveaux riches’ van Amsterdam (het koopliedenpatriciaat) en door andere leken, die wat bouwmaterialen verschaften. Beide groepen deden dit in eerste instantie voor hun eigen zielenheil en die van hun voorouders, maar ook om enig aanzien in de stad te krijgen: een soort middeleeuwse sponsorovereenkomst. Albrecht van Beieren nam het klooster in bescherming en voorzag het klooster van zijn eerste inkomsten, door twee royale pachten te schenken. Deze giften en andere bezittingen werden bijgehouden in het cartularium van St. Andries-ter-Zaliger-Haven.

Aanvankelijk zeer secuur, werden de bezittingen later soms pas na twintig jaar bijgeschreven. Er is zelfs een valse oorkonde aangetroffen, waarin de eigendomsrechten van het klooster en de onschendbaarheid ervan zouden zijn vastgelegd. Waarschijnlijk verkeerde het klooster toen al in een slechte financiële toestand. De wordingsgeschiedenis van het cartularium laat zien hoe de mentaliteit in het klooster in de vijftiende eeuw langzaam omsloeg van religiositeit naar rationalisering. Dit is ook tekenend voor hoe de Amsterdamse kartuizers met hun boeken omgingen.

De Amsterdamse kartuizers produceerden, voor zover kan worden nagegaan, namelijk zelf nauwelijks boeken: de meeste handschriften werden geschonken door begunstigers of intredende kloosterlingen en waren afkomstig van buiten de muren. De commerciële boekenmarkt in Amsterdam was kleinschalig en de monniken van St. Andries hebben vrijwel niets bijgedragen aan deze markt: zij waren al rijk door alle giften en konden daardoor voorzien in hun eigen levensonderhoud. Een commerciële boekproductie was daarom ook niet echt nodig: de boeken die gekopieerd werden, waren giften óf dienden voor eigen gebruik, om zo meerdere exemplaren te bezitten die door de monniken afzonderlijk in hun eigen cel bestudeerd konden worden. Dit is niet de enige regel van Guigo die de monniken overtraden: het contact tussen monniken en leken zou nihil moeten zijn en zou alleen maar bij hoge uitzondering via de prior kunnen verlopen. De kloosterlingen van St. Andries gingen echter regelmatig naar 'buiten' en hadden contact met timmerlieden, burgemeesters en ook met andere leden van hun orde (die dus ook de regels van Guigo overtraden). Dat er onderling gesproken werd, lijkt mij zeer aannemelijk.

Het contact dat de kartuizers hadden met het Amsterdamse patriciaat blijkt uit hun banden met de familie Boelens: de familie schonk kunstvoorwerpen aan het klooster, enkele familieleden werden kartuizermonnik en het door hen geschonken St. Andriesaltaar werd door de monniken onderhouden. De familie Boelens had niet alleen een grote invloed op de politiek van Amsterdam (Andries Boelens was vijftien keer burgemeester), maar ook op de kunst. Zij stichtten de Boelenskapel in de Nieuwe Kerk, die zij overlaadden met kunstvoorwerpen, in de vorm van altaarstukken, liturgisch vaatwerk en gebrandschilderde ramen. Uiteraard wilde de familie haar band met het geestelijk leven in Amsterdam benadrukken door vooral zichzelf te laten afbeelden op deze kunststukken. Opvallend is dat op het geschonken drieluik in de Nieuwe Kerk en het glas-in-loodraam, thans in Llanwenllwyfo, de heilige Andries voorkomt, de naamgever van het belangrijkste en meest invloedrijke familielid van de 'Boelens-clan', Andries Boelens. Deze kunststukken zijn niet de enige met zijn beeltenis: het meest prominent staat Andries Boelens afgebeeld op het schilderij van Jacob Cornelisz. van Oostsanen, *De Geboorte van Christus* (1512).

Aangezien er nauwelijks iets (betrouwbaars) bekend is over het praktische schriftgebruik en het boekenbezit van de Amsterdamse kartuizers, is het schilderij van Van Oostsanen een

essentiële aanvulling: de relatie van de kartuizers met de familie Boelens wordt in één oogopslag verbeeld. Daarom is dit schilderij gebruikt als spil in het onderzoek naar de geschiedenis van de monniken van St. Andries-ter-Zaliger-Haven en de familie Boelens.

De schilderijen van Jacob Cornelisz. van Oostsanen geven een beeld van populaire onderwerpen en trends in de stijl van de periode rond 1525. Hij maakte bestaande thema's populair en combineerde algemene motieven tot een nieuwe beeldtaal. Zo ook in zijn *Geboorte van Christus*: het schilderij is bijna op miniatuurniveau geschilderd, maar heeft toch behoorlijke afmetingen. Op het schilderij vallen meteen de twee kartuizermonniken op, maar ook de heilige Andries en Margaretha, het zeegezicht centraal op de achtergrond en de Amsterdamse gebouwen links op de achtergrond. Uiteraard ontbreken Jozef, Maria en Christus zelf niet. Maar het gaat vooral om de personen die aan weerszijden van Jozef en Maria zijn afgebeeld: de belangrijkste mannelijke en vrouwelijke personen uit de familie Boelens. Het schilderij drukt de relatie van de familie Boelens en enkele aangetrouwden uit met het geestelijk leven van Amsterdam. Naar de relatie met de kartuizers wordt verwezen met het afbeelden van twee kartuizermonniken uit de familie.

Er zijn drie elementen in het schilderij die vervolgonderzoek verdienen: allereerst mijn bewering dat het eiland met de burcht, centraal op de achtergrond, het eiland Den Hoorn is. Mijn vermoeden is gebaseerd op de gevonden oorkonden, waarin het belang van het eiland voor de kartuizers wordt onderschreven, alsmede twee kaarten die het afgebeelde eiland in het perspectief van het schilderij plaatsen. Voorts was de pacht op het eiland geschonken door Albrecht van Beieren aan de kartuizers en was deze gift essentieel om de kartuizers in hun levensonderhoud te kunnen voorzien. Wellicht werd met het afbeelden van het eiland de relatie verbeeld tussen de begunstiger en begunstigden: wat Albrecht van Beieren deed voor de kartuizers, heeft de familie Boelens gedaan voor dezelfde geestelijke instantie, door het schilderij aan hen te schenken. Er zou meer (cartometrisch) onderzoek gedaan moeten worden naar de plaats van het eiland en de betekenis van de burcht op het schilderij. Ten tweede vallen de gebouwen op, links op de achtergrond afgebeeld. Volgens mij is het rechtergebouw de Schreierstoren en het linkergebouw de Oude Kerk. Vooral de betekenis van de Schreierstoren voor de familie of voor de kartuizers zou onderzocht moeten worden. Mijn identificatie is uitsluitend gebaseerd op uiterlijke kenmerken. Ten derde het 'meisje met het rode mutsje', geheel rechts op het schilderij afgebeeld en er later bijgeschilderd. Dat ik haar identificeer als de opstandige Marie Andriesdr. Boelens, die procedeerde tegen haar eigen familie en het klooster waar zij uit gevlucht was (St. Luciënconvent), is slechts gebaseerd op een vermoeden. Het geval van Marie Andriesdr. Boelens als sterke middeleeuwse vrouw die de kracht had het op te nemen tegen haar machtige familie en de nog machtiger Kerk, is echter te mooi om niet op te nemen in deze scriptie. Het biedt ook meerdere perspectieven voor een vervolgonderzoek: de juridische stukken waarin de

rechtszaken tegen haar familie en het St. Luciënconvent worden beschreven, laten een veranderde houding van een laat-middeleeuwse vrouw ten opzichte van haar familie en de Kerk zien en is een voorbeeld van een algemenere trend in de late Middeleeuwen. Het vluchten van geproteste geestelijken kwam in die dagen vaker voor. Daarnaast is het interessant om te onderzoeken waarom het 'meisje met het rode mutsje' er pas later bij is geschilderd en waarom ze een afwijkende kleur hoofddeksel heeft. Als men zou willen bewijzen dat het meisje echt Marie Andriesdr. is, dan moet haar levensloop worden gereconstrueerd en zou achterhaald moeten worden wie het schilderij in zijn bezit heeft gekregen na de beeldenstorm.

De procedure van Marie Andriesdr. Boelens tegen de Katholieke Kerk was in de late Middeleeuwen ongehoord, maar laat wel zien dat de macht van de Kerk tanende was. Zo ook de invloed van de monniken van St. Andries-ter-Zaliger-Haven: het klooster onderging in de vijftiende eeuw een grote verandering. Het ontwikkelde zich van een complex met groot religieus elan in de vijftiende eeuw tot een vrijwel volledig naar binnen gekeerd huis in de zestiende eeuw. Verzakelijking werd vanaf 1500 de dominante trend. De monniken kregen steeds minder inkomsten uit giften en pachten, de burgers werden steeds minder vrijgevig door versplintering van de 'zielenheilsmarkt' en de toenemende invloed van reformatorische gedachten. De populariteit van het kartuizerklooster daalde al vanaf 1430, wat ook te zien is aan de staat van het cartularium: het werd steeds minder vaak bijgehouden en áls er al iets opgeschreven werd, dan was dat meestal in summiere beschrijvingen en onoverzichtelijk geordend. Wat ook niet bijdroeg aan hun populariteit is de vrijstelling van belasting op bier en wol: deze economische voordelen verhoogden de belastingdruk op de stedelijke nijverheid.

De onvrede onder de bevolking werd zo groot, dat de bom barstte op 27 september 1566. Burgers van Amsterdam verzamelden zich bij de Haarlemmerpoort om St. Andries-ter-Zaliger-Haven te plunderen. De meeste kunstvoorwerpen en het cartularium zijn dan al door de monniken op een veilige plek ondergebracht, maar het klooster werd in drie golven volledig geplunderd en verwoest. De monniken vluchtten naar hun broeders in Monnikshuizen, met op een kar twee tonnen met het kloosterarchief. Gelukkig zijn deze stukken tot op de dag van vandaag nog bewaard gebleven, anders hadden de monniken van St. Andries-ter-Zaliger-Haven een veel bescheidener plaats in de geschiedschrijving gekregen.

Bibliografie

Alardus van Amsterdam, *Theophilacti Bulgariae Archiepiscopi Epistola cum primis elegans ac pia* (Leuven 1541).

Algemeen Rijksarchief Brussel (ARB), Archief van de Grote Raad van Mechelen, Inv.nr. 344, *Procesbundels met beroepen uit Holland*.

Albertinus van Saint Louis, *Amsterdamse kluizenaars* (Amsterdam 1949).

Bessem, R., 'Een laat- middeleeuws falsum in het cartularium van het kartuizerklooster bij Amsterdam', in: *Amstelodamum, opstellen over stadsgeschiedenis, diplomatiek, diplomatie en economische geschiedenis* (Amsterdam 1995) dl.87.

Bessem, R., *Oorkondenboek van het klooster St. Andries-ter-Zaliger-Haven bij Amsterdam 1392-1579*, (Amsterdam 1997).

Cappon, C.M., 'De zaak Marie Andriesdr. Boelens: de rechtsgang van een gevluchte religieuze (1525-1532)', in: *Miscellanea consilii magni, bijdragen over rechtspraak van de Grote Raad van Mechelen*, (Amsterdam 1984) dl.2.

M. Carasso-Kok (red.), *Geschiedenis van Amsterdam, een stad uit het niets* (Amsterdam 2004) dl.1.

Carasso-Kok, M., 'De 'Anonymus achter Pontanus' en diens oudste beschrijving van Amsterdam : falsificatie of restauratie?', in: *Holland, regionaal- historisch tijdschrift* (Amsterdam 2003) dl. 35, afl.3.

Carroll, J., *The paintings of Jacob Cornelisz. van Oostsanen 1472?-1533* (University of North Carolina at Chapel Hill 1987) ongepubliceerd.

Clark, J.W., *The Care of Books* (Londen 1975).

Doyle, A.I., 'Book production by monastic orders in England (c.1375-1530). Assessing the evidence', in: L.L. Brownrigg (red.), *Medieval book production: assessing the evidence: proceedings of the second conference of the Seminar in the history of the book to 1500, Oxford, July 1988*, (Los Altos Hills 1990).

Dudok van Heel, S.A.C., 'Een kooplieden- patriciaat kijkt ons aan of de emancipatie van het Amsterdams portret tot 1578', in: Kistemaker, R. en Jonker, M., *De smaak van de elite. Amsterdam in de eeuw van de beeldenstorm* (Amsterdam 1986).

Dudok van Heel, S.A.C., 'Oligarchieën in Amsterdam voor de Alteratie van 1578', in: Jonker, M., Noordegraaf, L., Wagenaar, M. (red.), *Van stadskern tot stadsgewest, stedenbouwkundige geschiedenis van Amsterdam* (Amsterdam 1984) dl.1

Eeghen, I.H. van, *Van karthuizerklooster tot karthuizerhof*, in: *Amstelodamum* (Amsterdam 1989) dl.81.

Eeghen, I.H. van, *Vrouwenkloosters en begijnhof in Amsterdam van de veertiende tot het einde der zestiende eeuw* (Amsterdam 1941).

Elias, J.E., *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795* (Haarlem 1903) dl.1.

Friedländer, M.J., *Early Netherlandish painting* (Leiden/Brussel 1975) dl.10 en 11.

Gemeentearchief Amsterdam (GAA), Archief Burgerweeshuis (BW), inv.nr. 566, *Liber Benefactorum*, 1333-1583.

Gemeentearchief Amsterdam, Archief Burgerweeshuis, inv.nr. 567, *Overgedragen Antwerpse charters*.

Gouw, J. ter, *Geschiedenis van Amsterdam* (Amsterdam 1889) dl. 6.

Grauwe, J. de, *Prosopographia Cartusiana Belgica, 1314-1796*, in: *Analecta Cartusiana* (Gent, Salzburg 1976) dl. 28, afl.1.

Gruijs, A.de (red.), *De kartuizers en hun Delftse klooster: een bundel studiën, verschenen ter gelegenheid van het achtste lustrum van het Genootschap Delfia Batavorum* (Delft 1975).

Gumbert, J.P., 'Over kartuizerbibliotheken in de Nederlanden', in: *Studies over het boekenbezit en boekengebruik in de Nederlanden vóór 1600* (Brussel 1974).

Gumbert, J.P., *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher im frühen fünfzehnten Jahrhundert* (Leiden 1974).

Huussen, A.H., *Inventaris en beschrijving van de procesbundels behorende tot de beroepen uit Holland, berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen* (Amsterdam/Brussel 1967) dl.4, Algemeen Rijksarchief Brussel, inv.nr. 344.

Johannes Isaacius en Petrus Montanus (vert.), *Historische beschrijvinghe der seer wijt beroemde coop-stadt Amsterdam : waer inne benevens de eerste beginselen ende opcomsten der stadt, verscheyden privilegien, ordonnantien ende andere ghedenckweerdighe gheschiedenissen* (Amsterdam 1614).

Jong, M.B. de, *Growing up in a Carolingian monastery*, in: *Journal of medieval history* (Amsterdam 1983) dl. 9.

Joost van den Vondel, *Gysbreght van Aemstel : d'ondergang van zijn stad en zijn ballingschap*, opnieuw bewerkt door Ornée, W.A. (Zutphen 1976).

Kölker, A.J., *Alardus Aemstelredamus en Cornelius Crocus, twee Amsterdamse priester-humanisten. Hun leven, werken en theologische opvattingen* (Nijmegen 1963).

Kruijff, J.D. de, *Jacob Cornelisz. van Oostsanen, geboren te Oostzaan ca. 1470-†1533* (Oostzaan 2001).

- Kwakkel, E., 'Die Dietsche boeke die ons toebehoren', *De kartuizers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel 1350-1400*, (Leuven 2002).
- Leeflang, M. en Meuwissen, D., *Ondertekend, onderzoek naar de schilderijen van Jacob Cornelisz. van Oostsanen* (Groningen/Oostzaan 2003).
- Lehmann, P., 'Bücherliebe und Bücherpflege bei den Karthäusern', in: *Erforschung des Mittelalters* (Stuttgart 1960) dl.3.
- Mander, K. van, *Het schilderboek, het leven van de doorluchtige Nederlandse en Hoogduitse schilders* (Amsterdam 1995) herziene versie door J.L. de Jong.
- Meinsma, K.O, *Middeleeuwsche bibliotheken* (Zutphen 1903).
- Meuwissen, D., A 'painter in black and white': *the symbiotic relationship between the paintings and woodcuts of Jacob Cornelisz. van Oostsanen*, nog te publiceren.
- Melker, B.R. de, *Inleiding op het liber benefactorum van St. Andries-ter-Zaliger-Haven* (Amsterdam 1993) GAA, archief BW, inv.nr 367.
- Melker, B.R. de, *Regestenlijst(liber benefactorum) van het oud archief van het Burgerweeshuis 1333- 1579*, Gemeentearchief Amsterdam, archief 'Burgerweeshuis', inv.nr 566.
- Merens, A., *De geschiedenis van een regentenfamilie, het geslacht Merens* (Den Haag 1957).
- Meyer, A.de en Smet, J.M. de, 'Guigo's 'Consuetudines' van de eerste Kartuizers', in: *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, klasse der letteren*, (Brussel 1951) dl.6.
- Miedema, H., *Kunst, kunstenaar en kunstwerk bij Karel van Mander: een analyse van zijn levensbeschrijvingen* (Alphen aan den Rijn 1981).
- du Mortier, B.M.A.M., 'Het kledingbeeld op Amsterdamse portretten in de 16e eeuw', in: Kistemaker, R., en Jonker, M. (red.), *De smaak van de elite, Amsterdam in de eeuw van de beeldenstorm* (Amsterdam 1986).
- Nationaal Archief in Den Haag, Archief van baron Heereman van Zuydtwyck, inv.nr. 963, *Familie Boelens*.
- Nierop, H. Van, *Beeldenstorm en burgerlijk verzet in Amsterdam 1566- 1567* (Nijmegen 1978).
- Noach, A., 'Jacob Cornelisz. van Oostsanen en het geslacht Boelens', in: *Historia, maandschrift voor geschiedenis en kunstgeschiedenis* (Amsterdam 1940) dl. 6.
- Oldewelt, W.F.H., 'Het cartularium der kartuizers van St. Andries bij Amsterdam', in: *Nederlands Archievenblad, orgaan van de vereniging van archivariissen in Nederland* (Groningen 1953) dl.58.

Rooij, J. van, *Gerard Zerbolt van Zutphen, leven en geschriften* (Nijmegen 1936).

Sanders, J.G.M., *Waterland als woestijn, geschiedenis van het kartuizerklooster 'Het Hollandsche Huis' bij Geertruidenberg 1336-1595* (Hilversum 1990).

Scheltema, P., *Aemstel's oudheid of gedenkwaardigheden van Amsterdam* (Amsterdam 1855) dl.1.

Scheltema, P., *Aemstel's Oudheid of Gedenkwaardigheden van Amsterdam* (Amsterdam 1863) dl. 2.

Scholtens, H.J.J., 'Het te Napels bewaarde Kersttafereel van Jacob Cornelisz. van Oostsanen', in: *Oud Holland* (Amsterdam 1958) dl. 73, afl.1.

Scholtens, H.J.J., 'Het voormalige Kartuizerklooster bij Amsterdam', in: *Bijdragen tot de geschiedenis van het Bisdom Haarlem* (Haarlem 1937) dl. 54.

Scholtens, H.J.J., 'Necrologie van het Amsterdamse Kartuizerconvent', in: *Haarlemse Bijdragen, bouwstoffen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem* (Haarlem 1953) dl.62.

Sterck, J.F.M., 'Eenighe documenten betreffende de familie Boelens- Den Otter', in: *Oud Holland* (Amsterdam 1893) dl.1.

Sterck, J.F.M., 'Het Boelens- of Otterkoor aan de Nieuwe Kerk te Amsterdam', in: Bredius, A. en Moes, E.W. (red.), *Oud Holland, nieuwe bijdragen voor de geschiedenis der Nederlandsche kunst, letterkunde, nijverheid, enz.* (Amsterdam 1893) dl.11.

Thompson, E.M., *The Carthusian Order in England* (Londen 1930).

Thurn, H., 'Die Handschriften der kleinen Provenienzen und Fragmente', in: *Die datierten Handschriften der Universitätsbibliothek Würzburg* (Wiesbaden 1990) dl. 4.

Verschuieren, L., 'Iets over de bibliotheek der kartuizers te Amsterdam', in: *Haarlemse Bijdragen, bouwstoffen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem*, (Haarlem 1937) dl.54.

Verschuieren, L., 'Spiegel der volcomenheit', in: *Neerlandia* (Antwerpen 1931), 2 dln.

Wagenaar J., *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, scholen, schutterye, gilden en regeeringe* (Amsterdam 1760) dl.1.

Wieringen Ghijsberts, J. van., *Het patriciaat van Amsterdam, vertegenwoordigd door de genealogie van 't geslacht Boelens, met aangehuwde familiën en nakomelingschap*, heruitgave door Alberdingk Thijm, J.A. (Amsterdam 1884).

Bijlagen

1) Fundatieoorkonde van het kartuizerklooster St. Andries-ter-Zaliger-Haven.

1392 september 27 – *Hertog Albrecht van Beieren, graaf van Holland, schenkt aan het door hem te stichten Karthuizerklooster een rente op het land De Hoorn, neemt het klooster in zijn bescherming en verbiedt in de nabijheid van het klooster te bouwen.*

Aelbrecht, bi Gods ghenaden palensgrave upten Rijn, hertoge in Beyeren, grave van Henegouwen, van Hollant, van Zeelant ende heere van Vrieslant, doen cond allen luden, want wi in der eren Gods ende om zalichede onser ouder zielen ende der onser sonderlinge wille ende begheerte hebben tot enen cloester van der Certroysen oerden te fonderen, te stichten ende te maken in onsen lande van Aemsterland ende buten onser stede van Aemsterdamme, so hebben wi toter notorfte der moniken ende broederen, die in den voers. cloester in toecomende tiden wonen sullen ende den dienst Gods bi dage ende bi nachte doen, gegeven ende gheven mit desen open brieve voer ons ende voer onse nacomelinge driehondert Dordrechtsche gulden jaerliker renten, die wi den voerseiden moniken ende broederen bewijst hebben ende bewisen op een stucke lants, dat geheuten is die Hoern ende gelegen is optie zuyside van den Horensloet, streckende van den Horensloet voers. tot Sloterambocht wart, alst onsen lieven neve den grave van Bloys nu ter tijt toebehoert. Ende dese voers. renten sullen die Certroysen van onsen closter voers. hebben, gebruiken ende opboren tot ewigen dagen van den voers. lande wanneer dattet aen ons of aen onse nacomelinge coemt sonder enich wederseggen, eer yement van onsen wegen enighe renten sal ontfangen.

Voert so nemen wi voer ons ende voer onse nacomelinge dit voers. cloester mit allen sinen moniken ende dienres ende mit alle dien goede dat den cloester voers. nu ter tijt toebehoert of namels toebehoren sal, in onser bescermenisse. Ende so wie him hinderde of misdede om hoer saken van horen cloester te vervolgen, dat souden wi aen him houden gelikerwijs of hi onser heerlichehe misdede.

Voert verbieden wi voer ons ende voer onse nacomelinge, dat niemant enigherande tymeringe, groet noch cleen, maken en sal op hondert roeden na onsen cloester voerscr.

Ende omdat wi willen dat alle dese voerscreven punten onsen cloester voers. vaste ende stade voer ons ende onse nacomelinge ewelike duerende gehouden worden, so hebben wi desen brief besegelt mit onser segele. Ende om die meerre zekerhede so hebben wi gebeden heren Willem,

grave van Oestervant, onsen oudsten soen, dat hi desen brief mede besegelen wille. Ende wi Willem, grave van Oestervant voers., om zalicheyt onser zielen ende onser ouders, want wi willen ende begeren dat alle dese voerscr. punten vaste ende stade gehouden worden tot ewigen dagen voer ons ende voer onse nacomelinge, so hebben wi desen brief mede besegelt mit onsen segele. Gegeven in den Hage opten zeven ende twintichsten dach in septembri int jaer ons Heren M^o CCC twee ende tnegentich.

2) Falsum in het cartularium van St. Andries-ter-Zaliger-Haven, 1426.

<1426> – <Hertog Philips van Bourgondië verleent het Karthuizerklooster vrijheid van inkomsten en ontheffing van de plicht tot belastingen en diensten.>

<Philips, bi der gracien Gods hertoge van Bourgoningnen, van Lothringen, van Brabant ende van^a Lymborch, greve van Vlanderen, van Artoys, van Bourgoningnen palatijn, van Henegouwe, van Zelant ende van Namen, marcgrave des heilighs rijcx, here van Vrieslant, van Salins ende van Mechelen, doen condt allen luden die nu sijn ende naemaels wesen sellen dat wy, om grote gunste ende devocie die wy hebben ende draghen tot onsen godhuse van den Sertroyzen ghelegghen by onser stede van Amstelredamme, ende opdat die gheestelike personen desselfs te meer moeghen wesen onsen lieven heer God te bidden voir die zielen van onsen vorderen, saligher ghedachten van ons ende onsen naecomelinghen, ende oec voer die salicheit ende waelvaert van onser ghemnyder ghesellynnen des hertoghinne, Karelen onsen zoen greve van Charoloys, ende onsen luden ende landen ende ondersaten, ende zij ende wy oec dielachtich moeghen wesen alle die godliker dienste ende goeden wercken die men in onse voirs. godshuse beghaende is, merckende oec die strencheit van hoerte oerdene ende die vryheit, den gracien ende privilegien ende exemprien by Roemschen pauwezen ende keyseren derselver verleent, hebben onsen voirs. godshuuse, alle die^b religiose, beyde priesters ende^c conversen, ende daghalix dieneren dieselfs nu sijnde off naemaels^d wesende ende alle hare^e goede, ernissen, thijsen^f, pachten, thienden, renten ende opcomeninghe die sie teghenwoerdelic hebben off ghecrighen moeghen in onsen landen van Hollant, hoe dat die ghenoecht ende van wat condicien die sijn, van sonderlinghe gracien^g ende puerlic om Gods willen ghevrijt ende quijt^h ende ontlast, voir ons ende voir onsen erven ende nacomelinghe, vrijen ende quyten ende ontlasten met desen brieve van allen beden, scatinghe, leeninghen, subvencien off anderen exactien die wy off dieselve onse erven offte naecomelinghe nu off in toecomende tijden van onsenⁱ voers. lande van Hollant gemeynlic off enyghen luden desselfs souden moghen eysschen off die ons by denselven onsen lande sijn off soude moghen warden gheconsenteert, om wat^j redene off oersake dat ware. Niet daerinne uutghescheyden ende desghelijcks oic van allen anderen diensten die wy offte onse ambochtsrichteren, dieneren off ondersaten van hem offt horen naecomelinghe souden moghen eyschen, in enigher manieren. Willende ende hem verlenende voir ons ende dieselve onse erve ende naecomelinghe, dat sy ende hore voerg. goede daeroff vry, quyt ende ontlast sijn ende bliven tot ewighen daghen, sonder argelist. Ontbidieden^k ende bevelen daerom allen onsen ambochtsluden, richteren ende dieneren ende horen stedehouderen ende desghelixcs allen onsen mannen van leen, scepenen^l, wethouderen ende ondersaten ons voirs. lants nu sijnde off namaels wesende ende allen dien dat angaen mach, dat sy onse godshuys van den Chartroyzen ende den religiosen ende anderen personen desselfs ende horen naecomelinghen onser voers. gracien, quijtsceldinghen ende ontlatstinghe^m rustelic ende vreedelicⁿ doen ende laten ghebruken, sonder hem daerteghen^o aen horen personen of goeden enigen hinder, commer off letsel te doen off laten gheschien in enighe manieren, ende des niet te laten sonder ander ghebodt van ons daeroff te verwachten, want wij tsentelic alsoe ghedaen willen hebben ende souden dieghene of enighe waren die daerteghen daden van hore onghoersaemtheit alsoe coerigeren dat alle andere exempel daeran souden nemen hem te hoeden van den ghelijcken.

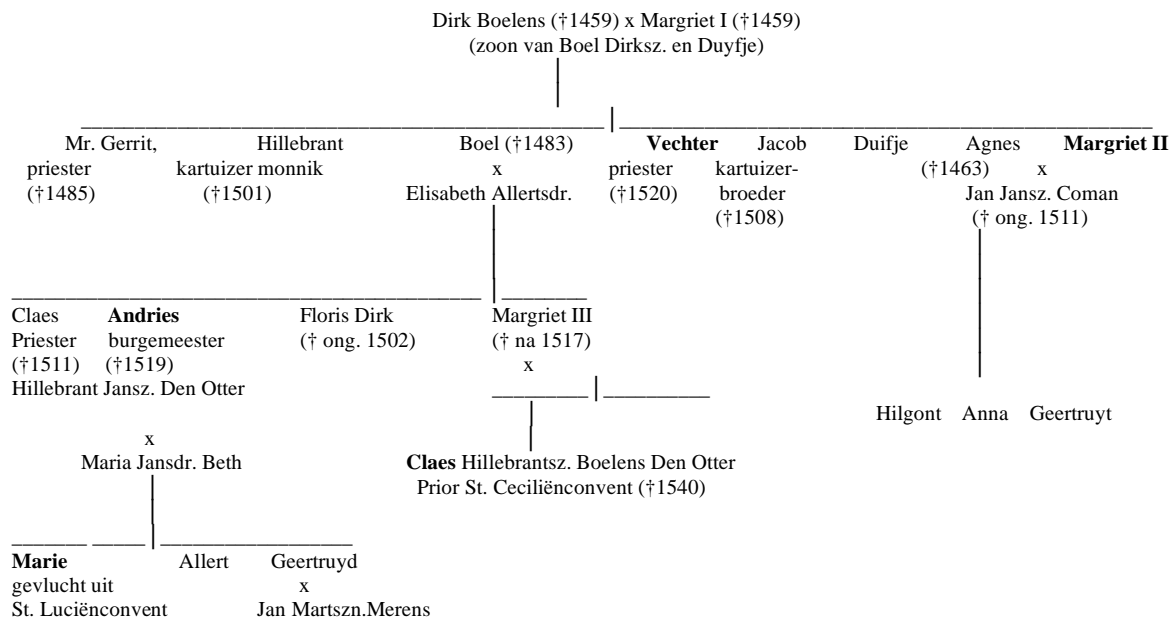
Ende des oerkonde hebben wy voer ons, onsen erven ende naecomelinghe voirs., onsen zeghel aen desen breff doen hanghen.

Ghegeven int jaer ons Heren dusent vierhondert ses ende twintich.>

3) Inhoud van codex Hs. M.ch.q.144

- a) Hier beghinnet die prologus in cristinen leven die wonderlicheit.
- b) Hier beghint sinte aughustijnus hantboec
- c) Een devoet ghebet voer de sonden
- d) Gebeden tot de ledematen van Christus
- e) Over het tweevoudig oordeel
- f) Hoe dat een mens becort wart int uuterste eynde. In die vire des doots
- g) Een exempel van Yoseph
- h) Verschillende exempels
- i) Dit sijn sommighe punten vanden veghevier die ghesproken syn ende gheopenbart sijn overmits guidoens siel.
- j) Goede leerlingen
- k) Twalef meesters sijn verheven in der scholen te parijs.
- l) Spreuken
- m) Van vele sprekens comen scaden'het sijn tien teykenen daer men bi merken mach of een mensche gode mynnet
- n) Een subtijle ghedicht van hogher godliker mynnen
- o) Van sinte iohannes van damaschen van barlam ende van iosaphat
- p) Item totem lichame ons heren ihesu cristi zalichlic tontfanen soe ghevet onse heer xii vruchten
- q) Dit sijn noch xii punten diet heilighe sacrament ontfaen
- r) Het zijn xii punten die den mensche zeer hinderen tot volcomen leven te leven
- s) Dit sijn xii raden der heyligher evangelien.
- t) Donderscheit tusschen de natuer ende gracie
- u) Vander vruchten des heilichs sacraments
- v) Een sonderlinghe goet onderscheit van bekeeringhe der menschen
- w) Fragment uit 'Horologium Sapientiae
- x) Goede leerlingen
- y) XII vruchten van het H. Sacrament
- z) Hier beghinet die offycium toteen heilighen enghelen
- aa) Gebeden
- bb) Boetpsalmen met Litanie van alle Heiligen
- cc) Geestelijke leringhe
- dd) Leven van Sinte geroey.

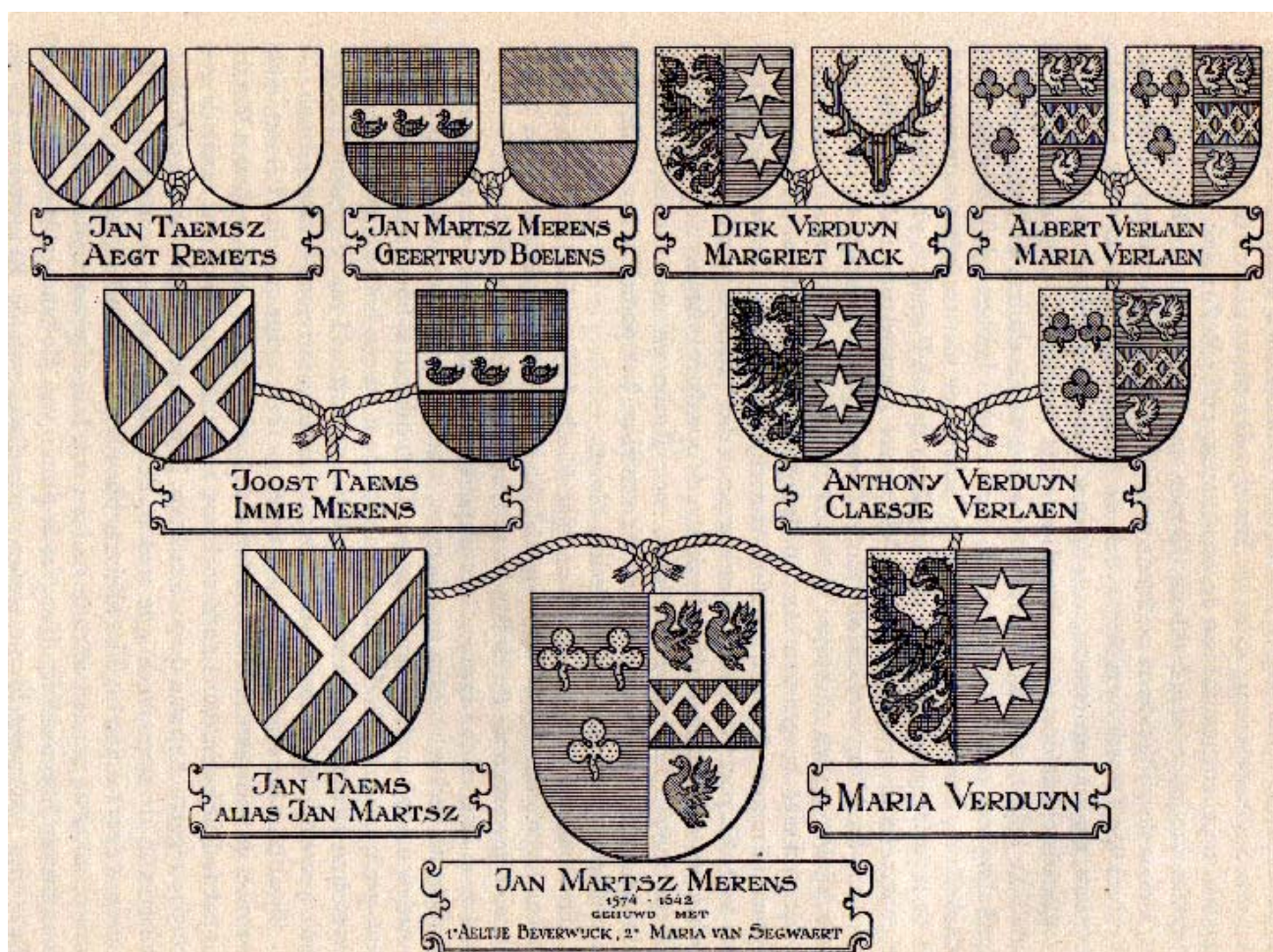
4) De genealogie van de familie Boelens

[vet afgedrukt= belangrijke figuren in deze scriptie.]

1. Joost Buyck	(1505–1588)	17 x in 1549–1577
2. Andries Boelen	(1455–1519)	15 x in 1496–1517
3. Claes Heijn Claesz.	(± 1441–1524)	14 x in 1503–1524
4. mr. Hendrick Dircksz.	(± 1495–± 1581)	14 x in 1539–1564
5. Pieter Cantert Willemsz.	(± 1503–1570)	14 x in 1544–1565
6. Jacob Jonge Jacobsz.	(...–± 1483)	13 x in 1459–1482
7. Floris Jansz. den Otter	(...–1527)	13 x in 1505–1526
8. Meeus Doos Dircksz.	(...–1477/84)	12 x in 1445–1467
9. Claes Gerritsz. Deyman	(1467–1543/53)	12 x in 1510–1539
10. Ruysch Jan Bethz.	(...–1543/53)	12 x in 1513–1535
11. Gerrit Dircksz. Smit	(...–± 1483)	11 x in 1455–1480
12. Dirck Heijmansz. Ruysch	(...–1509)	11 x in 1483–1509
13. Dirck Claesz. Sillemoer	(...–± 1517)	11 x in 1491–1514
14. Symon Cops Claesz.	(...–1574)	11 x in 1559–1574

5) Lijst van burgemeesters in Amsterdam (±1441-1588).

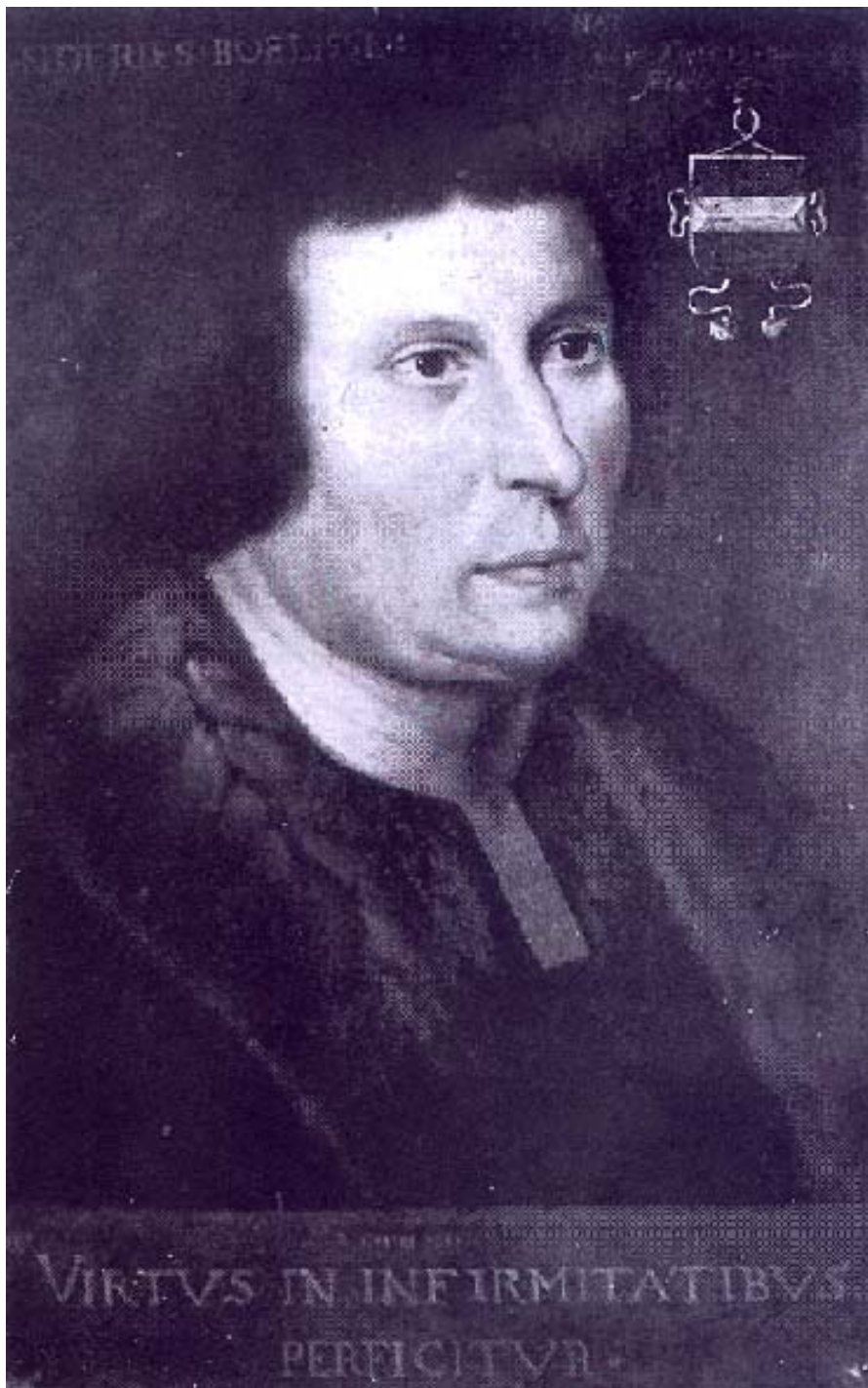
6) Genealogie geslacht Boelens-Merens.

Afbeeldingen

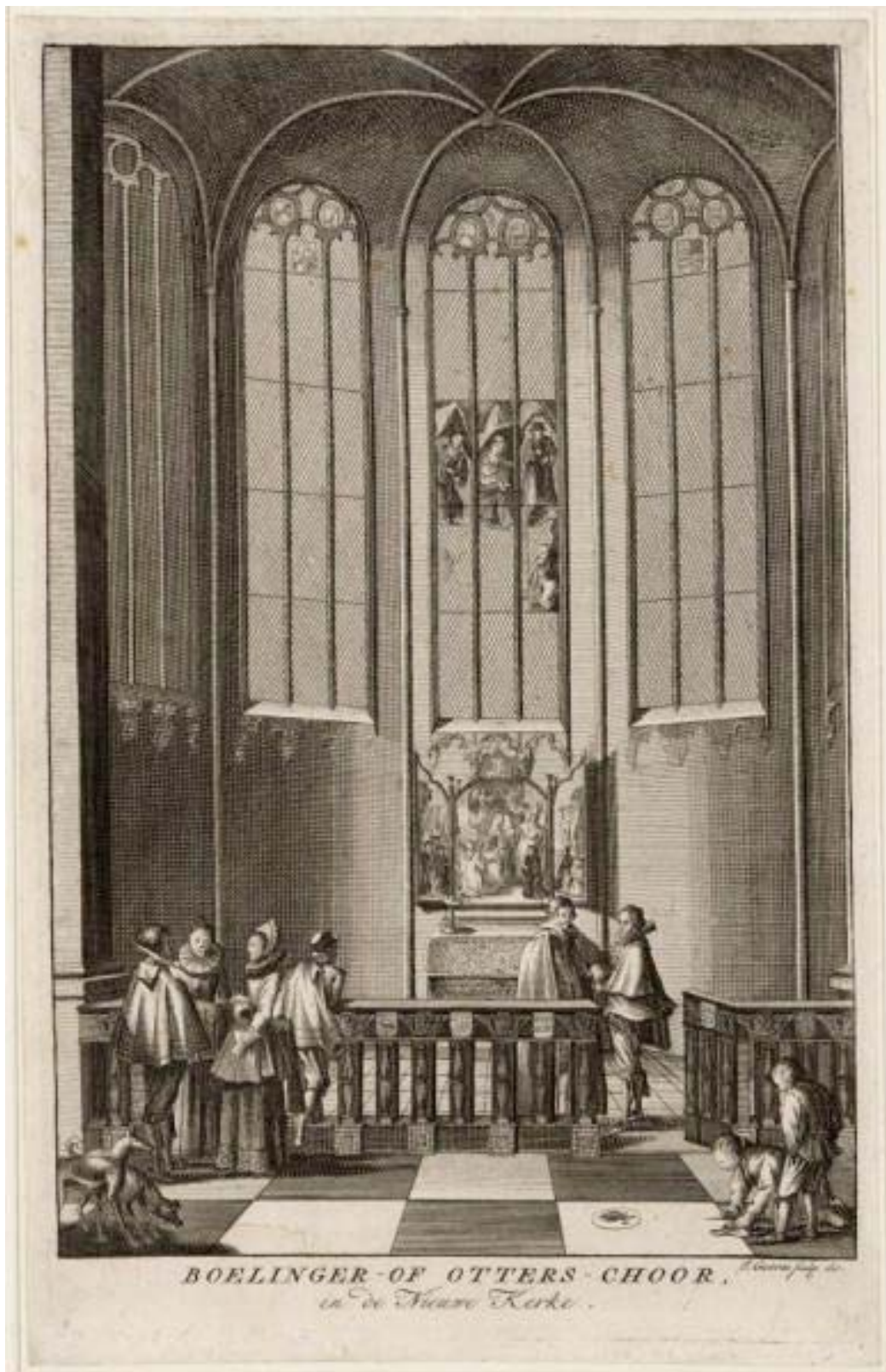
- I) Andries Boelens, zelfportret.
 - II) Boelenskoor, overzicht
 - III) Boelenskoor, ets, vergroting
 - IV) Grafzerk Claes Boelens den Otter
 - V) Glas-in-loodraam, knielende Allert
 - VI) Volledige Geboorte van Christuszwart/wit
 - VII) Zelfportret Jacob Cornelisz van Oostsanen
 - VIII) Detail Den Hoorn, met burcht
 - IX) Detail kaart, Den Hoorn
 - X) Detail muurtoren
 - XI) Detail Engel met koorboek, Geboorte van Christus
 - XII) Stadsgezicht van Wijngaerde, pentekening
 - XIII) Foto van de huidige Schreierstoren met op de achtergrond de Oude Kerk
 - XIV) Kaart Cornelis Anthonisz, Amsterdam 1538
 - XV) Detail Christuskind
 - XVI) Detail Margriet II
 - XVII) Detail St. Andries
 - XVIII) Detail knielende Andries Boelens
 - XIX) Detail Jan Jansz. Comens
 - XX) Detail mannelijke tak familie Boelens
 - XXI) Detail 'meisje met rode mutsje'
 - XXII) Afbeelding St. Luciënklooster, pentekening
 - XXIII) Spotprent op *St. Andries-ter-Zaliger-Haven*
 - XXIV) Twee prenten van de overblijfselen van het Kartuizerklooster, begin 17e eeuw
 - XXV) Foto van opgravingen aan de Kartuizersstraat, Amsterdam
- „Qui vult orare, adeat mare“: „Laat hij die wil bidden naar zee gaan.“ *De Geboorte van Christus* van Van Oostsanen is het eerste Noordnederlandse schilderij met een havenzicht.

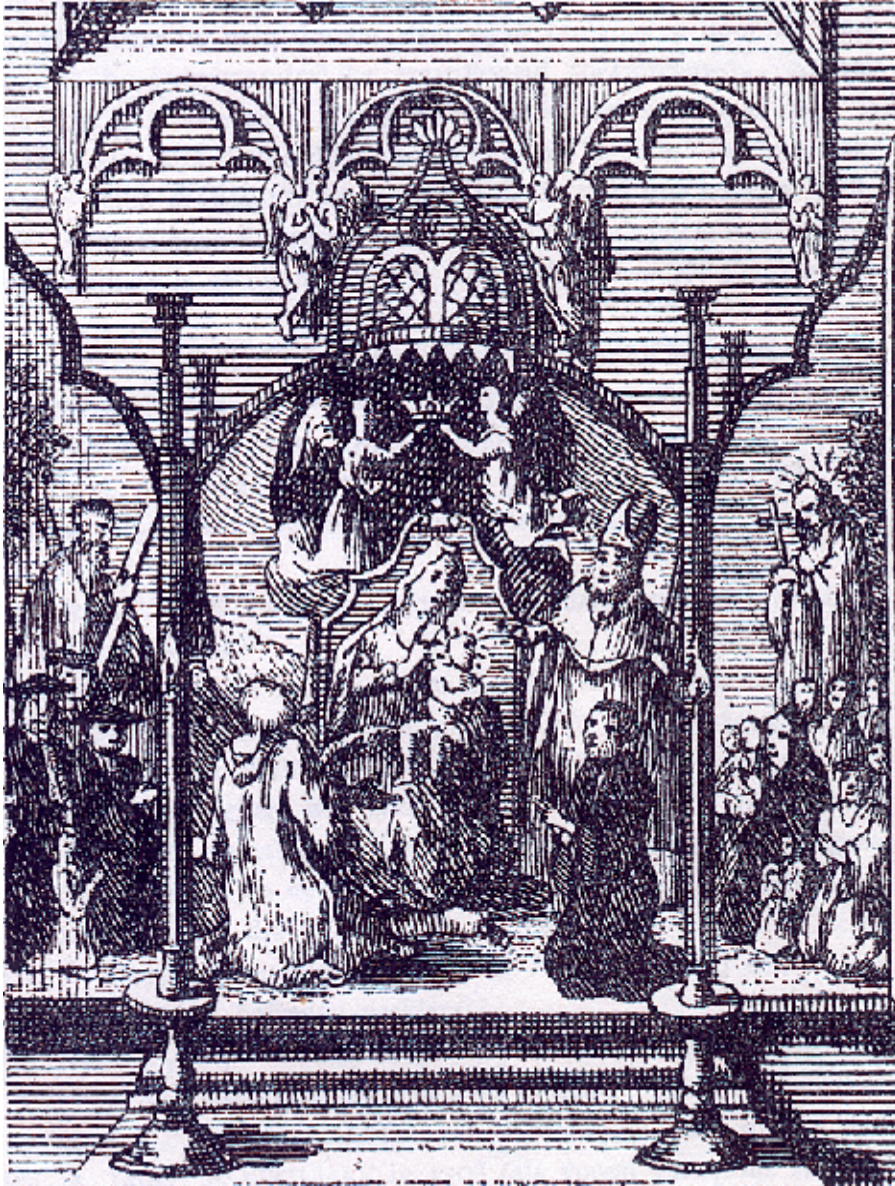
De Geboorte van Christus, Jacob Cornelisz. Van Oostsanen, 1512

1) portret Andries Boelens

2) Overzicht Boelenskapel, met op het koor het beschreven drieluik. Op het hek de familiewapens.

3) Reconstructie van het drieluik met als hoofdpersonages: Madonna met kind, St. Nicolaas, St. Andries en St. Margaretha. Aan weerszijden en op de voorgrond leden van de familie Boelens

Hier leere. here. boel heurlik. boei dierik. en buyf. en wylf. dierik boeles. heer boerter en

Hier leyt boethe. boefferer claes hillebrandt boelen in d. j. de xij. September

Geac Pessit Omne Crimen.

S. d. m. claes hillebrandtzn. boelen, 1540.

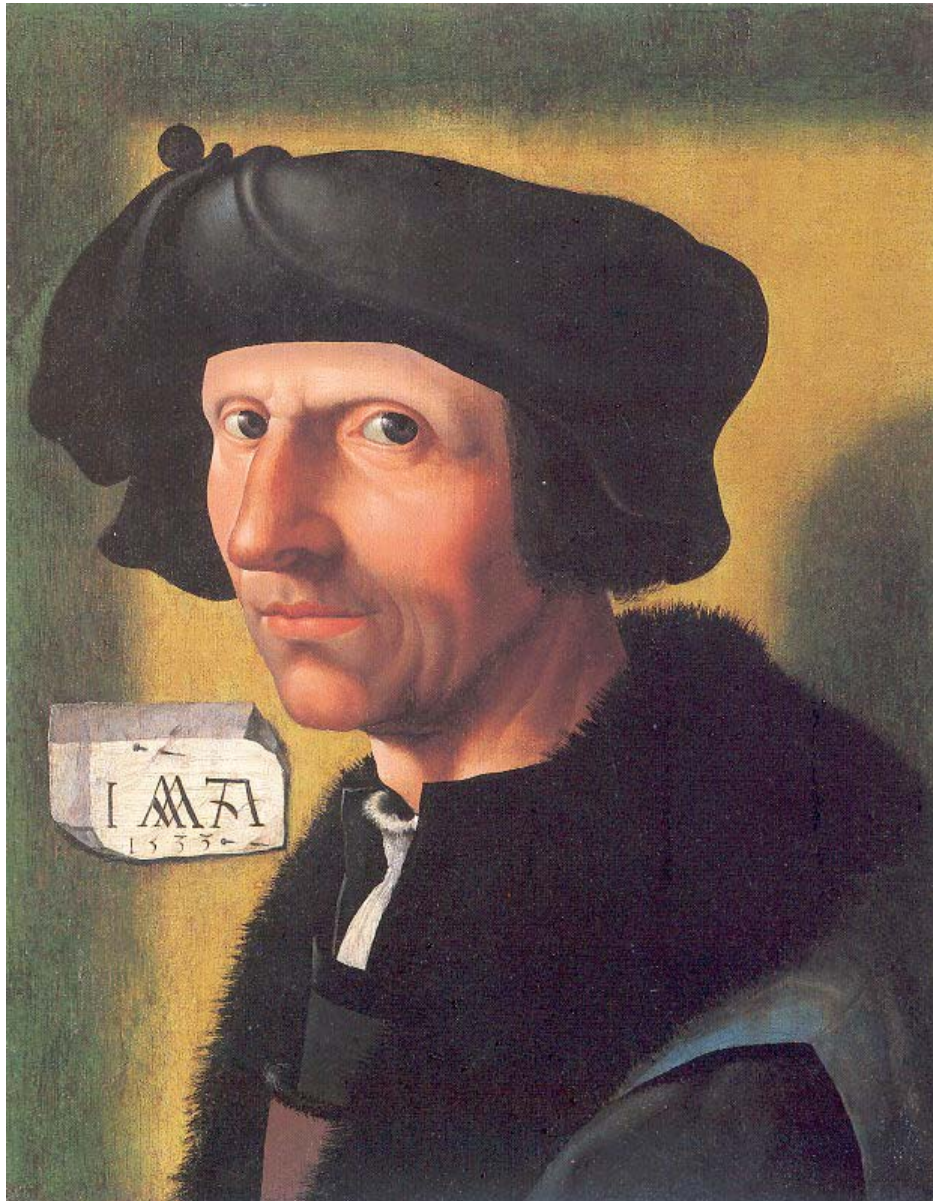
4) Grafzerk Claes Hillebrandszn. Boelens.

5) Glas-in-loodraam met knielende Allert Boelens en St. Andreas, te Llanwenwyfo.

6) *De Geboorte van Christus*, Jacob Cornelisz. van Oostsanen, 1512, Napels.

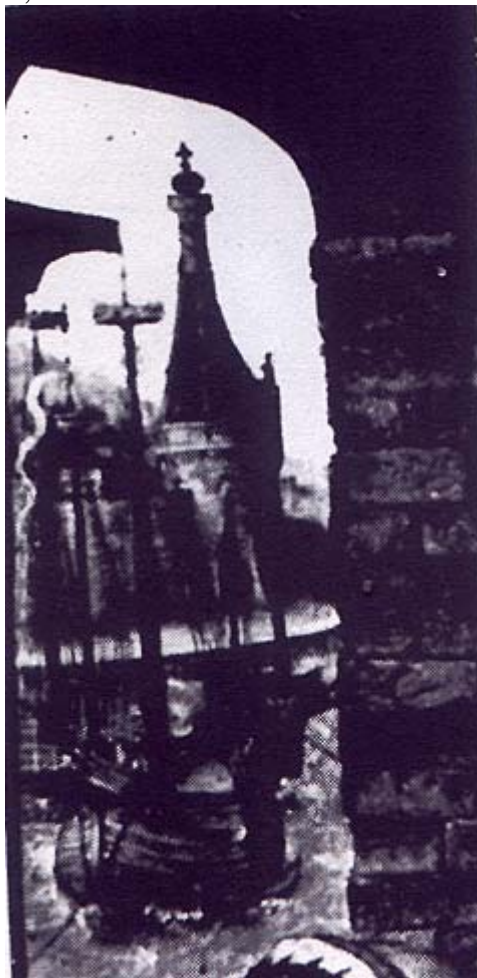
7) Zelfportret Jacob Cornelisz. van Oostsanen, 1533, Rijksmuseum Amsterdam

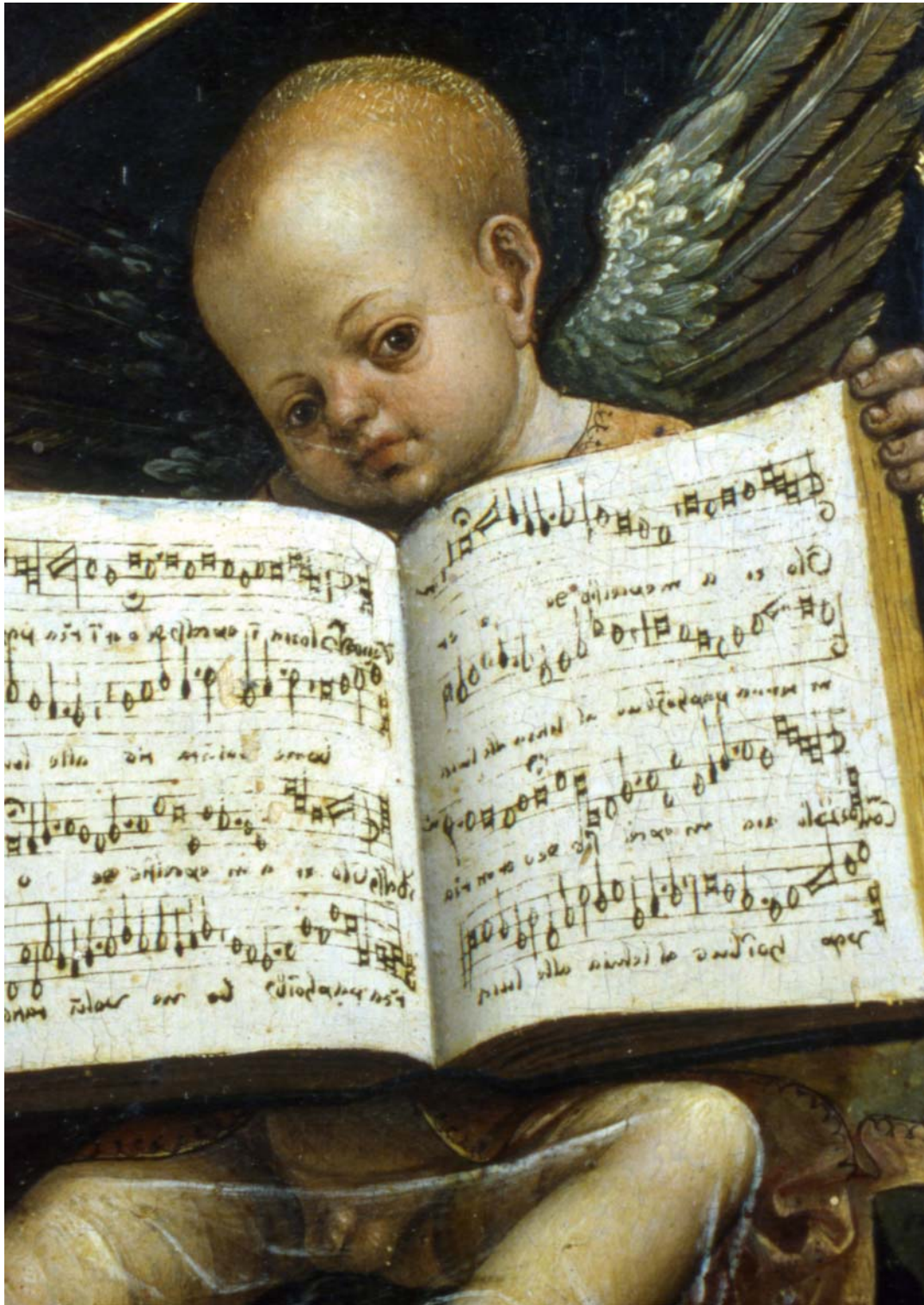
8) Detail *De Geboorte van Christus*, burcht op eiland Den Hoorn?

9) Detail kaart brugmans p.94., eiland Den Hoorn.

10) Detail *Geboorte van Christus*, Schreierstoren.

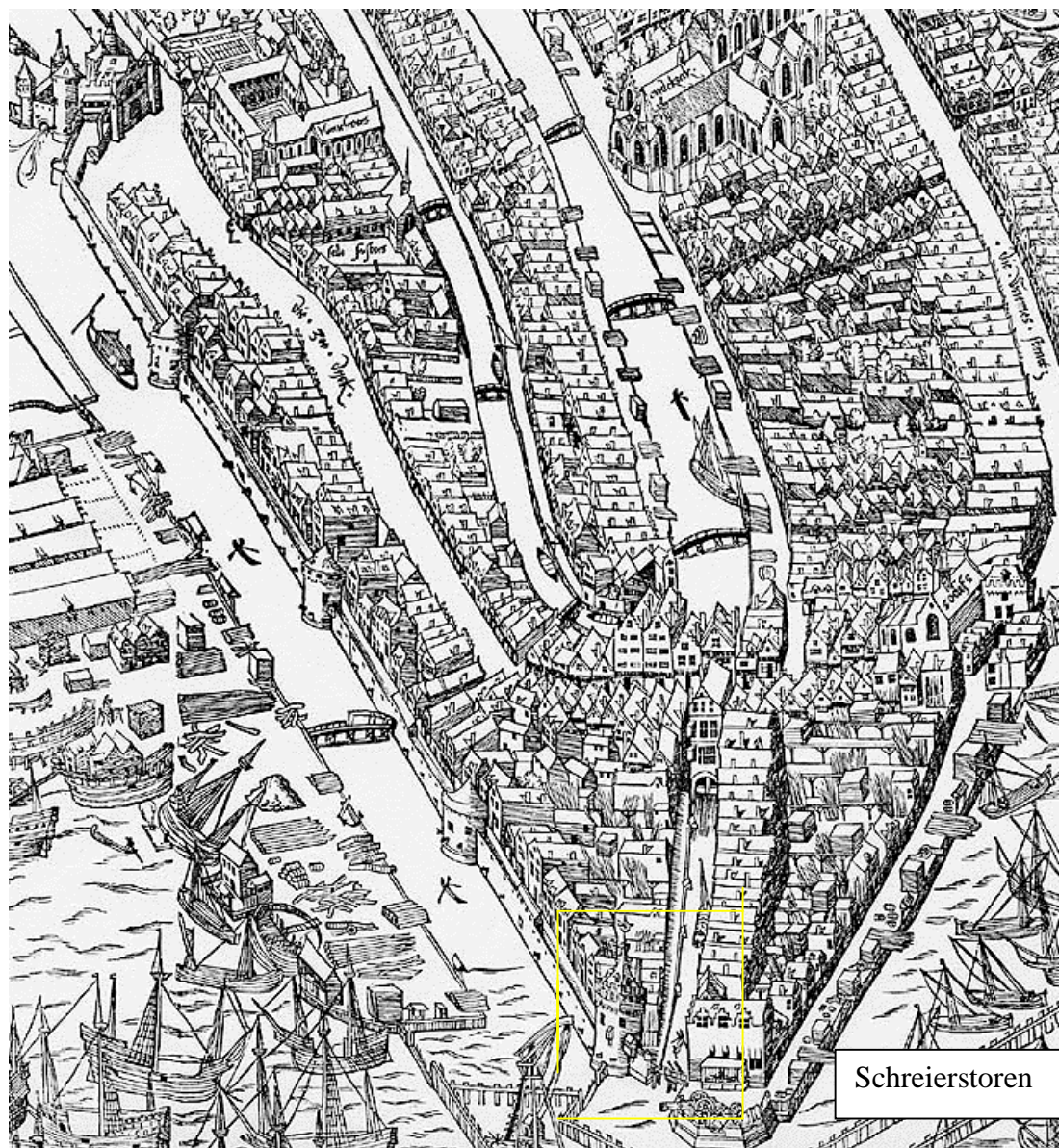
11) Detail *De Geboorte van Christus*, engel met koorboek.

12) Stadsgezicht Amsterdam, door Van Wijngaerde, 1550.

13) Foto huidige Schreierstoren met modernere spits en op de achtergrond de Oude Kerk.

14) Detail houtsnedekaart Cornelis Anthonisz. met detail Schreierstoren, 1544, GAA.

15) Detail *De Geboorte van Christus*, Christuskind.

16) Detail *Geboorte van Christus*, knielende Margriet II, achter haar St. Margaretha.

17) Detail *Geboorte van Christus*, St. Andries met knielende Andries Boelens

18) Detail *Geboorte van Christus*, Andries Boelens, met hand St. Andries.

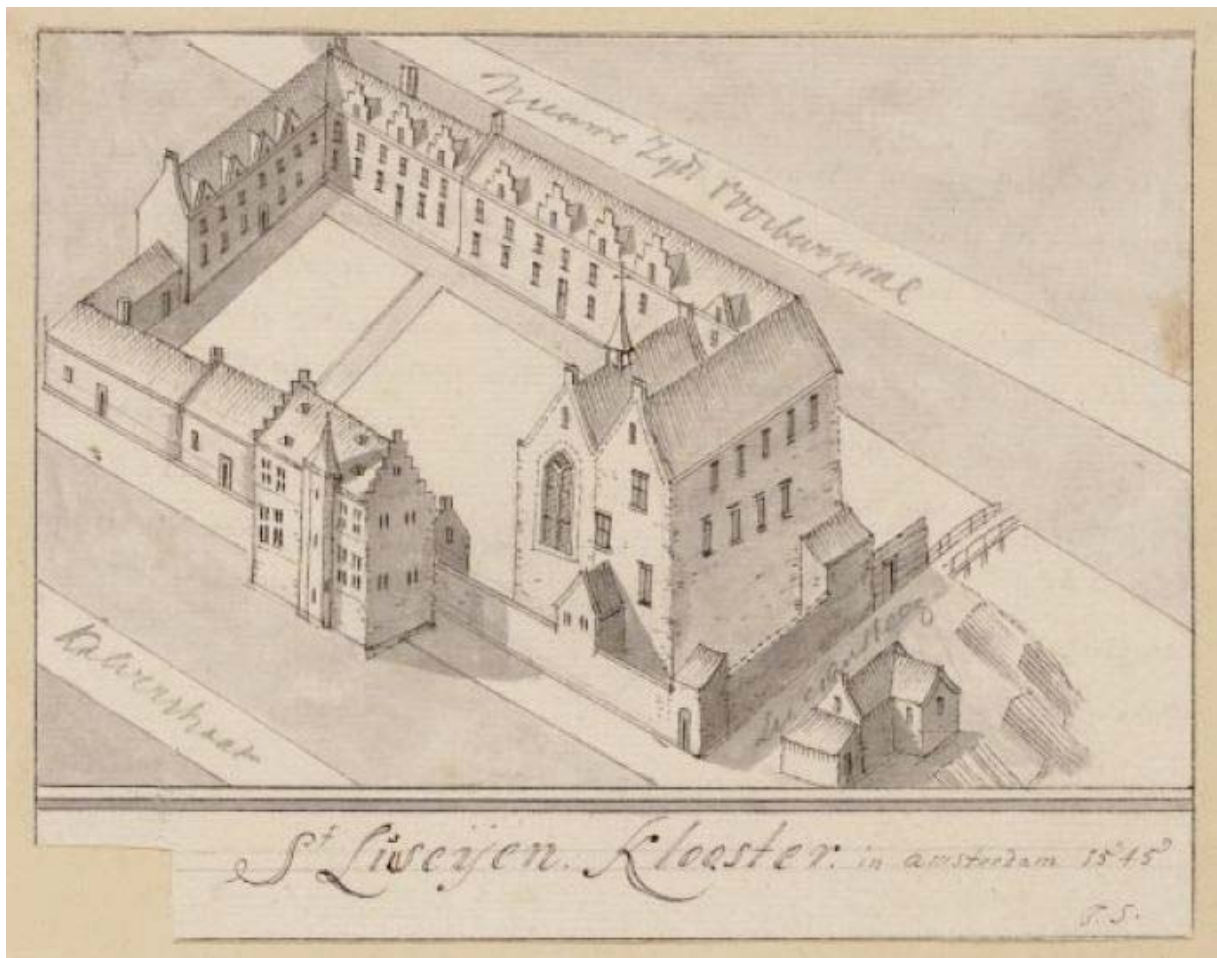
19) Detail *Geboorte van Christus* , Jan Jansz. Comens

20) Detail *Geboorte van Christus*, belangrijke mannelijke familieleden Boelens, met twee kartuizer monniken.

21) Detail *Geboorte van Christus*, belangrijke vrouwen van de familie Boelens, rechtsboven Marie Andriesdr. Boelens (rode muts)?

22) St. Luciënconvent anno 1545, Beeldbank Amsterdam, GAA. Thans zijn delen van het complex nog zalen van het Amsterdams Historisch Museum.

23) Spotprent op het Kartuizerklooster St. Andries-ter-Zaliger-Haven, na de verwoesting. Begin 17^e eeuw, Beeldbank Amsterdam, GAA.

24) Twee prenten van de overblijfselen van het Kartuizerklooster, begin 17e eeuw, Beeldbank Amsterdam, GAA.

25) Opgravingen van de resten van het kartuizerklooster *St. Andries-ter-Zaliger-Haven*, maart 2001, muur met steunberen.

“De oude kloostertuin van het verwoeste kartuizerklooster werd in 1602 een begraafplaats. Het stadsbestuur had toen vanwege een pestepidemie dringend behoefte aan grafruimte. Het is de eerste dodenakker die als zelfstandige begraafplaats werd aangelegd. Het kerkhof is tot 1860 in gebruik gebleven. Onder deze muurresten en de fundamenteën van de zeventiende- en achttiende- eeuwse woonhuizen zijn allerlei verrassende sporen van middeleeuwse bewoning gevonden. Er waren verscheidene ophogingslagen met eind-twaalfde-eeuwse en dertiende-eeuwse scherven, zowel afkomstig van lokaal gemaakte kogelpotten als geïmporteerd aardewerk uit Duitsland en België. Ook werden botafval en mest aangetroffen. Hoewel geen overblijfselen van woonhuizen werden opgegraven, duiden de vondsten erop dat hier minstens vanaf 1200 boerderijen op terpen stonden.

Er kwam ook een bijzonder overblijfsel aan het licht uit de tijd dat het klooster in verval was geraakt. Vanaf 1600 werden delen van het complex verhuurd, onder meer als herberg, die hier tot omstreeks 1750 gevestigd was. Deze uitspanning, "De kleine Karthuizer" geheten, bevond zich waarschijnlijk in de zuidwesthoek van het kloosterhof. Hier werd tegen de oude kloostermuur een grote en zeer rijke beerput opgegraven met veel gebruiksgoed dat met drinken en roken te maken heeft. Ook bevatte de put veel botanische resten die duiden op een rijk gevarieerd menu met vruchten en groente. Een dergelijk gesloten vondstcomplex, dat 150 jaar cafébezoek bestrijkt, is uniek te noemen.”

<http://www.bma.amsterdam.nl/adam/nl/archeologie/karthuizersstraat.html>